

บทที่ ๒

หลัก “รูป-นาม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับหลัก “รูป-นาม” ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งเป็นการศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ เพื่อให้ทราบเกี่ยวกับเรื่องรูปนาม ชั้น ๕ ทั้งในส่วนปริยัติและที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อให้มองเห็นภาพรวมของชีวิตตั้งแต่ต้นจนจบ มองเห็นภาพความเกิดของชีวิตและดับสนิทของชีวิต ทำให้รู้จักตัวชีวิต เหตุเกิดของชีวิต ความดับสนิทของชีวิต และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของชีวิต^{๒๒} ด้วยเหตุนี้การศึกษาทำความเข้าใจเรื่องรูปนามนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาและทำความเข้าใจให้ถูกต้องตรงตามหลักที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อที่จะได้นำหลักการนั้นมาเป็นพื้นฐานของการนำไปประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง อันจะเป็นหนทางนำไปสู่ความพ้นทุกข์ คือ พระนิพพานในที่สุด

ดังนั้น ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นในการศึกษาเพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ คือ

๒.๑ นิยามความหมายของ “รูป-นาม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๒ ลักษณะของ “รูป-นาม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๓ ประเภทของ “รูป-นาม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๔ องค์ธรรมของ “รูป-นาม” ในการปฏิบัติวิปัสสนา

๒.๕ หลัก “รูป-นาม” ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๒.๖ หลักการกำหนด “รูป-นาม” ในการปฏิบัติวิปัสสนา

๒.๑ นิยามและความหมายของ “รูป-นาม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในพระพุทธศาสนานั้นถือว่าสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนเป็นส่วนประกอบของ “รูปกับนาม” ที่เป็นไปในลักษณะเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไม่มีการหยุดนิ่ง เกิดดับเปลี่ยนแปลงสืบทอดกันไป ในรูปกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย จะไปหาตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรที่จุดใดจุดหนึ่งนั้นไม่มี เมื่อมีรูปนามประชุมรวมกันขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็สมมติเรียกสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยนั้นว่าเป็น นาย ก นาย ข ผู้หญิง ผู้ชาย หมา แมว มนุษย์ เทวดา พรหม และสมมติเรียกปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในระหว่างกระบวนการนั้นว่า คนเกิด คนแก่ คนตาย เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ สัตว์เกิด สัตว์ตาย มีคำว่า “เรา” “ของเรา” “คนอื่น” “ของคนอื่น” เกิดขึ้น เหมือนการรวมกันของล้อ ตัวถัง เครื่องยนต์ โครง ประตุน้ำ ประตูหลัง คำว่า “รถ” จึงมีขึ้น และเพื่อแสดงให้เห็นถึงความไม่มีตัวตนอันถาวรของชีวิต

^{๒๒} อาจารย์สุกัร ทุมทอง, สัจจะแห่งชีวิต, (ม.ป.ท., ๒๕๕๔), หน้า ๑.

ซึ่งสามารถแยกส่วนประกอบของชีวิตออกมาแล้วได้เป็น ๕ ส่วน เรียกว่า ชันธ คือ รูปชันธ เวทนาชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ วิญญาณชันธ^{๒๓} ในบรรดาสิ่งทั้งหลายที่กล่าวมานั้นล้วนแต่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัยที่แตกต่างกันออกไป แต่เมื่อก้าวในระดับปรมัตถ์จะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นเป็นเพียงสภาพธรรมเท่านั้น กล่าวคือ เป็นสภาพธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย

สภาพธรรมทั้งหลายทั้งภายในกายและภายนอกกายซึ่งเป็นสภาพธรรมที่มีอยู่จริง มี ๒ อย่าง คือ นามธรรมและรูปธรรม นามธรรมเป็นสภาพรู้ รูปธรรมเป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้อะไร เช่น การเห็น เป็นนามธรรมชนิดหนึ่งเป็นสภาพธรรมที่รู้สี สีเป็นรูป สีไม่รู้อะไร สิ่งที่เรายึดถือว่าเป็นตัวตนนั้น เป็นแต่เพียงนามธรรมและรูปธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปสภาพธรรมทั้งหลายนั้นเป็นเพียงกระแสแห่งสภาพธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน นามธรรมและรูปธรรม จึงเป็นสภาพธรรมที่มีจริง ซึ่งภาษาบาลีเรียกว่า “ปรมัตถธรรม”^{๒๔}

เราสามารถรู้ลักษณะของปรมัตถธรรมได้ เมื่อปรมัตถธรรมปรากฏไม่ว่าเราจะบัญญัติเรียก ปรมัตถธรรมนั้นๆ ว่าอย่างไรก็ตาม ผู้ที่อบรมเจริญวิปัสสนาสามารถประจักษ์สภาพลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน เมื่อรู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมแต่ละประเภทมากขึ้นก็จะยิ่งรู้ชัดขึ้นว่า “ตัวตน” นั้นเป็นเพียงความคิดเห็นไม่ใช่ปรมัตถธรรม

นามธรรมและรูปธรรมเป็นสภาพธรรมที่ต่างกัน ถ้าเราไม่แยกนามธรรมและรูปธรรมออกจากกัน และไม่รู้ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมแล้ว ก็ย่อมยึดื่อนามธรรมและรูปธรรมว่าเป็นตัวตน เช่น การได้ยินเสียงเป็นนามธรรมไม่ใช่รูปร่างสณฐาน การได้ยินต่างจากโสตปสาทแต่ก็มีโสตปสาทเป็นปัจจัยสำคัญนามธรรมที่ได้ยินเป็นสภาพธรรมที่รู้เสียง โสตปสาทและเสียงเป็นรูปธรรมซึ่งไม่รู้อะไร แตกต่างจากนามธรรมที่ได้ยินเสียงโดยประการทั้งปวง เมื่อไม่รู้ชัดว่าการได้ยิน โสตปสาทและเสียง เป็นสภาพธรรมที่ต่างกันแล้วยังจะยึดถือต่อไปว่าเป็นตัวตนที่ได้ยิน^{๒๕} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปริจเฉทที่ ๑๘ ทิฏฐิวิสุทธินิทเทส กล่าวว่า

“บรรดานามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่กิน ไม่ดื่ม ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถ ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน อีกทั้งไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยนาม (และ) นามก็เป็นไปได้อีกเพราะอาศัยรูปโดยแท้แล แต่ทว่าเมื่อนามนั้นมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความปรารถนาที่จะพูด

^{๒๓} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, สัจจะแห่งชีวิต, หน้า ๕-๖.

^{๒๔} นี่นา วัน กอร์คคอม, พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน, แปลโดย ดวงเดือน บาร์มีธรรม, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา), หน้า ๑๒.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอริยาบถรูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึงสำเร็จอริยาบถ”^{๒๖} ดังนั้น “มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยเรือแม้ฉันทใด นามกายเป็นไปได้เพราะอาศัยรูปก็เช่นกันฉันทนั้นเรือที่แล่นไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยมนุษย์ฉันทใด รูปกายเป็นไปได้เพราะอาศัยนามก็เช่นกันฉันทนั้น”^{๒๗}

เพราะฉะนั้น นามธรรมและรูปธรรมจะเกิดขึ้นได้ต้องมีปัจจัยปรุงแต่งเท่านั้น ภาษาบาลีเรียกว่า “สังขารธรรม” หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สภาพธรรมทุกอย่างที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยย่อมดับเมื่อเหตุปัจจัยดับ ดังนั้น องค์ประกอบแห่งชีวิตดังกล่าวหากพิจารณาตามแนวอภิธรรมหรือโดยปริยัติจะมีรายละเอียดซึ่งสรุปได้ในธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือสรุปลงในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนาม, รูปชั้น ๕ จัดเป็นรูป, ๕ ชั้น นอกนั้นเป็นนาม อีกอย่างหนึ่ง จัดเข้าในปริยัติธรรม ๔ : วิทยญาณชั้น เป็น จิต เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น เป็น เจตสิก, รูปชั้น เป็น รูป, ส่วนนิพพาน เป็น ชันธวิมุตติ คือ พ้นจากเบญจชั้น”^{๒๘} โดยมีการอธิบายตามหลักปริยัติ ดังนี้

“รูปปริยัติ” เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกขณ) ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธิปัจจัย ได้แก่ ความเย็น, ร้อน, หิวข้าว, กระจายน้ำ, ยุง, ลิ่น, เหลือบ, ไร, ลมแดด, งูกัด, ตะขาบต่อย, แมงป่องต่อย เหล่านี้ เป็นต้น ดังมีวจนัตถะว่า สัตุนหาทิวโรธิ ปจฺเจยฺหิ รูปปติติ = รูป ธรรมชาติโดยย่อมเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะวิโรธิปัจจัย มีความเย็น ร้อน เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า รูป”^{๒๙}

“รูป” ในพระอภิธรรม หมายถึง รูปชั้น ดังบาลีว่า ยํ กิญจิ รูปํ อตฺตานาคตฺตปจฺจุปฺปนํ ฯ เปฯ อยํ วุจฺจติ รูปฺกฺขนฺโธ. แปลว่า รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ฯ เปฯ นี้เรียกว่า รูปชั้น”^{๓๐} ตามธาตุปปทีกา กล่าวถึงรูปมีความหมายได้ ๗ นัย หรือ ๗ อย่าง คือ

๑. ที่ชื่อว่า รูปนั้น อาศัยซึ่งความเสื่อมสลาย คือ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมสลายไปหาได้ตั้งมั่นคงดำรงอยู่ตลอดไปไม่ มีการเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดาด้วยเหตุหลายประการ คือ ๑.ความหนาว ๒. ความร้อน ๓. อยากอาหาร ๔. อยากน้ำ ๕. จากสัมผัส, เหลือบ, ยุง, ลม, สัตว์มีพิษต่างๆ เป็นต้น ๖.แดด (แสงอาทิตย์)”^{๓๑}

^{๒๖} พระพุทธโฆษเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๙๑.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๙๙๓.

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

^{๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปริยัติโกศกัฏฐะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬาทิฏฐิมิกะตรี, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพยวิสุทฺธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐.

^{๓๐} อภิ.วิ (ไทย) ๓๕/๒/๑-๓.

^{๓๑} นางกัณท์ทิพย์ ชลวิสุทฺธิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระอภิธรรม : คำสอนของพระพุทธเจ้าที่นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๑.

๒. รูป หมายถึง รูปภาพ ดังบาลีว่า รูปปตติยา มคฺคํ ภาเวติ. แปลว่า เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ^{๓๒}

๓. รูป หมายถึง นิमित ในกสิณ ดังบาลีว่า อชฺมตฺตํ อรูปสณฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี. แปลว่า ไม่มีรูปสณฺญา (คือ จาณิมิต) ในภายใน เห็นรูป (คือ นิमितในกสิณ) ในภายนอก^{๓๓}

๔. รูป หมายถึง ปัจจัยหรือเหตุ ดังบาลีว่า สรูปาภิกฺขเว อุปฺปชฺชนตี ปาปกา อกุสลาธมฺมา แปลว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมอันลามก ย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัยของตน

๕. รูป หมายถึง สรีระ (ร่างกาย) ดังบาลีว่า อากาโส ปริวาริโต รูปนฺเตว สงฺขํ คจฺจตี แปลว่า สภาพอันอากาศแวดล้อมแล้ว ก็ถึงกาลนับว่า รูปนั้นแหละ^{๓๔}

๖. รูป หมายถึง วรรณะ (สี) ดังบาลีว่า จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชนตี จกฺขุวิญญฺาณํ แปลว่า จักขุวิญญานย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัย จักขุและรูป^{๓๕}

๗. รูป หมายถึง สันฐาน (ทรวดทรง) ดังบาลีว่า รูปปฺปมาโน รูปปฺปสนฺโน. แปลว่า บุคคลที่มีประมาณในรูปเลื่อมใสแล้วในรูป (ทรวดทรง)^{๓๖}

รูปโดยทั่วไปมี ๒ อย่าง คือ รูปบัญญัติ และ รูปปรมาณู

๑. รูปบัญญัติ คือ สิ่งที่เรามองเห็นกัน เรียกกันไปต่างๆ นานา ทั้งที่ไม่มีชีวิตจิตใจ ครอง และ มีชีวิตจิตใจครอง เช่น คนผู้หญิง คนผู้ชาย ก็มีชื่อต่างกัน ออกไป สัตว์ต่างๆ ตัวผู้ ตัวเมีย ก็มีชื่อเรียกกันต่างๆ กันไป ต้นไม้แต่ละชนิด ทั้งที่ยืนต้นและล้มลุก ก็มีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป รวมถึงพื้นดิน ภูเขา ห้วยน้ำลำคลอง เป็นต้น เหล่านี้เป็นรูปโดยบัญญัติ รูปบัญญัติ สามารถแยกได้อีก ๒ อย่าง คือ

ก. สัททบัญญัติ เป็นการสมมติขึ้นโดยอาศัยเสียงสูงๆ ต่ำๆ แล้วมีความหมายว่าหมายถึงอะไร แล้วก็จดจำกันไว้ต่อๆ มา สัททบัญญัตินี้เริ่มเรียนกันมาตั้งแต่เล็กแต่น้อย เช่น หัดให้เรียก พ่อ แม่ เป็นต้น

ข. อัถถบัญญัติ เป็นการสมมติตามความหมายแห่งรูปร่างสัณฐานหรือลักษณะอาการของสิ่งนั้นๆ ก็รู้ความหมายได้ เช่น การโบกมือ หมายถึง การจากลาหรือการปฏิเสธก็ได้ เป็นต้น

๒. รูปปรมาณู คือ รูปที่มีอยู่จริงๆ โดยสภาวะโดยธรรมชาติ ใครได้เรียนรู้ ได้ศึกษา ได้กระทบ ได้สัมผัส จะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด เพื่อความเข้าใจง่ายและให้เห็นชัดเจนระหว่างรูปปรมาณูกับรูปบัญญัติขอยกตัวอย่าง ดังนี้

^{๓๒} อภิ.สง.(บาลี) ๓๔/๒๐๕/๖๔.

^{๓๓} อภิ.สง.(บาลี) ๓๔/๒๐๖/๖๔.

^{๓๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๖/๒๖๙.

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒/๑๑๖.

^{๓๖} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๒๒/๑๑๓.

ถ้าเอาถ่านไฟในเตาซึ่งติดไฟแล้วมาจี้ที่แขนของคน ๕ คน แต่ละคนจะรู้สึกร้อนเหมือนกัน ถ้าเป็นคนไทยก็จะพูดว่าร้อน คนจีน คนพม่า คนอินเดีย คน ยุโรป ก็จะเปล่งภาษาออกมาไม่เหมือนกันแต่มีความหมายเหมือนกันว่าร้อน ทุกคนมีความรู้สึกว่าร้อน นั่นคือ "จริงที่มีอยู่จริง" ส่วนคำอุทานแต่ละภาษาที่เปล่งออกมานั้นไม่เหมือนกันนั้นเป็น "บัญญัติ" เพราะจริงที่มีอยู่จริงคือ ปรมาตมธรรม และไฟที่ยกตัวอย่างมานี้ก็เป็นหนึ่งในรูปปรมาตม คือเตโชธาตุนั่นเอง^{๓๗}

“นามปรมาตม” เป็นธรรมชาติที่มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีการแยกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า ธรรมชาติโดยน้อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อนาม, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติโดยน้อมไปสู่อารมณ์ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า “นาม”^{๓๘}

ดังนั้น นามธรรม ๔ คือ จิตและเจตสิก ที่จัดเป็นนามขันธ์ ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เป็น จิต เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ เป็น เจตสิก จิตและเจตสิกทั้งหมดนี้เป็นธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่รู้และปรุงแต่งอารมณ์และเป็นสิ่งที่รับอารมณ์อยู่เสมอ

คำว่า “จิต” (จิตต์) หรือใจมีความหมายเหมือนกันโดยคำว่า “จิต” เป็นภาษาบาลี ส่วนคำว่า “ใจ” เป็นภาษาสันสกฤต ที่บุคคลทั่วไปรู้จักกันดี ภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Mind” ทั้งสามคำนี้มีความหมายเหมือนกันซึ่งเป็นสภาวะที่ไม่มีรูปร่างไม่มีตัวตน และมีส่วนสัมพันธ์อยู่กับการทำงานของร่างกาย^{๓๙} คำว่า “จิต” นี้มีความเป็นมานาน่าสนใจ และมีชื่อเรียกที่แตกต่างกันออกไปตามกิจและหน้าที่

“จิต” นั้นมีชื่อเรียกต่างๆ กัน ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ จิตต์ มโน มานัส หทัย ปณฺฑร มนายตนิ มนินทริย วิญญาน วิญญานกฺขนโร มโนวิญญานธาตุ^{๔๐} จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ์ มโนวิญญานธาตุ^{๔๑} และอรรถกถาได้กล่าวขยายอธิบายคำว่า “จิต” ในพระไตรปิฎกไว้ดังนี้

ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

ชื่อว่า มโน เพราะรับรู้อารมณ์

ชื่อว่า มานัส เพราะมีธรรมชาติที่สัมพันธ์กับมโน หรือมานัสก็คือใจนั่นเอง

^{๓๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมาตมโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬารัตนธรรมิกะตรี**, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๖), หน้า ๗.

^{๓๘} ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้า ๒๔๘. (มหามกุฏฯ)

^{๓๙} พระบุญญฤทธิ์ รตินธโร (นุชเทียน), “การศึกษาเปรียบเทียบภวังคจิตของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตได้นำนักของซิกมันด์ ฟรอยด์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, หน้า ๑๒.

^{๔๐} ขุ.ม.(บาลี) ๒๙/๑/๓.

^{๔๑} ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑/๓.

ชื่อว่า หทัย เพราะอยู่ภายใน
 ชื่อว่า ปัณณะ เพราะธรรมชาติที่ผ่องใส
 ชื่อว่า มนายนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุม เป็นแดนเกิดแห่งใจ
 ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์
 ชื่อว่า วิญญาน เพราะรับรู้อารมณ์ต่างๆ
 ชื่อว่า วิญญานขันธ เพราะเป็นกองแห่งวิญญาน
 ชื่อว่า มโนวิญญานธาตุ เพราะเป็นสภาวะที่รับรู้และรับทราบอันสมควรแก่ธรรม
 ทั้งหลาย มีผัสสะ เป็นต้น^{๔๒}

ดังนั้น ชื่อของจิตทั้ง ๑๐ ประการดังที่กล่าวมานี้ จะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน
 เป็นไวพจน์ (ชื่อที่ใช้แทน) “จิต” ซึ่งมีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ แตกต่างกันโดยพยัญชนะ
 แต่ที่เรียกชื่อไปต่างๆ กันนั้น ก็เพราะหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน งานของจิตที่เป็นงานหลัก
 มีอยู่ ๔ อย่าง คือ ๑. รับ (เวทนา) ๒. จำ (สัญญา) ๓. คิด (สังขาร) ๔. รู้ (วิญญาน)

จากการศึกษาความหมายของจิตพอสรุปได้ว่า “จิต” นั้นมีชื่อเรียกต่างๆ กัน โดยปรากฏ
 อยู่ในพระไตรปิฎก คือ จิต มโน มานัส หทัย ปัณณะ มนะ มนายนะ มนินทรีย์ วิญญาน วิญญาน
 ขันธ มโนวิญญานธาตุ แต่จิตนั้นมีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ แตกต่างกันโดยพยัญชนะ
 ที่เรียกชื่อไปต่างๆ กันนั้น ก็เพราะจิตมีหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน

“จิต” ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม พระอาจารย์ทั้งหลาย ได้ให้คำจำกัดความธรรมชาติของจิตไว้
 เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วมี ๓ อย่าง คือ

๑. จิต เป็นธรรมชาติสักแต่ว่าคิด (จินตณมตฺตํ จิตตํ) ธรรมชาติที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์
 นั้นเอง ชื่อว่า จิต ดังรูปวิเคราะห์ว่า “จินเตตฺติ จิตตํ อารมมณ วิชานาตฺติ อตฺถโถ”

๒. จิต เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้ารมณพร้อมกับตน ดังรูปวิเคราะห์ว่า “จินเตนฺติ วา เอเตน
 กรณญฺเตน สมปยุตฺตธฺมาติ จิตตํ”^{๔๓} แปลว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรม คือ
 เจตสิกทั้งหลายรู้ารมณ

๓. จิต ทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร (วิจิตตํ กโรตฺติ จิตตํ) ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต
 เพราะทำสัตว์และสิ่งของทั้งหลายให้วิจิตร^{๔๔}

^{๔๒} อ่างใน พระมนัส กนฺตสีโล (มอพิมพ์), การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนา
 นิภายเถรวาท, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย),
 ๒๕๕๖, หน้า ๓๒.

^{๔๓} วิกาวินี (บาลี) หน้า ๖๖.

^{๔๔} วิกาวินี (บาลี) หน้า ๖๗.

ดังนั้น จิตจึงเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งทำหน้าที่รู้อารมณ์ (วิสัยวิชานนลกฺขณํ จิตตํ)^{๔๕} เพราะจิตเป็นตัวรู้ สิ่งที่จิตรู้นั้นเป็นอารมณ์ จิตรู้สิ่งใดสิ่งนั้นแหละคืออารมณ์ อีกนัยหนึ่งแสดงว่า จิต คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งที่ รับ จำ คิด รู้ ซึ่งอารมณ์ จิตต้องมีอารมณ์และต้องรับอารมณ์จึงจะรู้และจำ แล้วก็คิดต่อไป สมตามนัย ขยายความตามบาลีว่า “จิตเตตฺติ จิตตํ อารมฺมณํ วิชานาตฺติ อตฺถโ” ซึ่งแปลเป็นใจความว่า “ธรรมชาติโดยองค์คิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต มีอรรถว่า ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ จิต”^{๔๖} นอกจากนี้ จิต ยังมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อ เช่น หทัย ปัญฺหะ มโน มนัส มนินทริยํ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ วิญญาณขันธ์ มนายนตะ เป็นต้น จึงขอให้เข้าใจว่า แม้จะเรียกชื่ออย่างไรก็ตาม ชื่อเหล่านั้นก็คือ จิต นั่นเอง^{๔๗}

จิตเป็นสภาพธรรมที่รู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยจิตแต่ละดวงต้องมีสิ่งที่จิตกำลังรับรู้ ซึ่งภาษาบาลี เรียกว่า อารมณฺ ได้แก่ จิตซึ่งทำหน้าที่ได้เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ และไม่มีจิตดวงใดที่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์

คำว่า “อารมณ์” ในที่นี้หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวจิต อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่คิดนึก มิได้มีความหมายดังที่ใช้กันทั่วไป เช่น อารมณฺดี อารมณฺเสีย หรือมิได้หมายถึงสภาพนิสัยใจคอ เช่น อารมณฺเย็น อารมณฺร้อน อารมณฺโรแมนติก อารมณฺขัน เป็นต้น

หากกล่าวโดยสรุปก็คือ จิตเป็นผู้รู้ อารมณฺเป็นสิ่งที่ถูกรู้^{๔๘} ด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้จิตนั้นมีมากมายหลายประเภทและจำแนกได้หลายนัย เช่น จิตบางประเภทเป็นอกุศลบ้าง เป็นกุศลบ้าง เป็นวิบากบ้าง เป็นกิริยาบ้าง อีกนัยหนึ่ง สามารถแยกประเภทของจิตโดยภูมิทั้ง ๔ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ โลกุตตรภูมิ เป็นต้น

“เจตสิก” เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสสิตลกฺขณํ) เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ ย่อมเกิดในจิต ดังรูปวิเคราะห์ว่า “เจตสิ ภวํ ตทายตฺตวฺตฺติตยาติ เจตสิํ ฯ แปลว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า เจตสิก เพราะอรรถว่า มีในจิต เพราะเนื่องด้วยจิตนั้น

ธรรมชาติที่ประกอบในจิต ชื่อว่า เจตสิก ดังรูปวิเคราะห์ว่า “เจตสิ นิยุตฺตํ วา เจตสิํ”^{๔๙}

อาการที่ประกอบกับจิตนั้น เรียกว่า เจตยฺตฺตลกฺขณ คือ การประกอบพร้อมที่บริบูรณ์ ด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ :-

^{๔๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๔๖} อภ.วิ.อ. (บาลี) หน้า ๑๖๔.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๑.

^{๔๘} ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, เอกสารคำสอน จิตวิทยาแนวพุทธ, (พิษณุโลก : โรงพิมพ์ โพธิ์สพวันตั้ง, ๒๕๕๓), หน้า ๕๙๗-๕๙๘.

^{๔๙} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๖๗.

เอกุปปาท	= เกิดพร้อมกับจิต
เอกนิโรธ	= ดับพร้อมกับจิต
เอกาลมพน	= มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต
เอกวตฺถก	= อาศัยวัตถุอันเดียวกันกับจิต

ดังคาถาสังคหะ มีแสดงไว้ว่า

เอกุปปาทานิโรธา จ เอกาลมพน วตฺถกา
เจโตยุตตา ทวิปณฺญาส ธมฺมา เจตสิกกา มตา ฯ^{๕๐}

แปลความว่า ธรรมชาติใดที่เกิดพร้อมกับจิต, ดับพร้อมกับจิต, มีอารมณ์เดียวกันกับจิต และอาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตสิกมีจำนวน ๕๒ ดวง

ในขณะที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้นมีนามปรมัตถ์อีกประเภทหนึ่งเกิดร่วมกับจิตและรู้อารมณ์เดียวกับจิต นามปรมัตถ์นั้น คือเจตสิก เจตสิก ได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เป็นต้น สภาพธรรมเหล่านี้เป็นเจตสิกปรมัตถ์ ไม่ใช่จิตปรมัตถ์ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้น เป็นสภาพธรรมที่มีจริง ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่บุคคล เป็นสภาพธรรมที่ต้องเกิดกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิกคือ ความโกรธ ความรัก ความทุกข์ เป็นต้น ก็เกิดไม่ได้ เจตสิกปรมัตถ์มี ๕๒ ประเภทหรือเรียกว่า ๕๒ ดวง เช่น ความโกรธ (โทสะ) ก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง มีลักษณะหยาบกระด้างดุร้าย ความรักก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง คือ โลกเจตสิก มีลักษณะยึดติด ไม่สละและปรารถนาอารมณ์

จะเห็นได้ว่า เจตสิกแต่ละประเภทเป็นสภาพธรรมแต่ละอย่างไม่ใช่สภาพธรรมอย่างเดียวกัน นอกจากมีลักษณะต่างกัน กิจของเจตสิกแต่ละอย่างก็ต่างกันผลคืออาการที่ปรากฏก็ต่างกัน และเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดเจตสิกแต่ละประเภทก็ต่างกัน กล่าวคือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ทั้ง ๓ นี้ คือ นามเจตสิก วิญญาณขันธ คือ นามจิต รวมนามเจตสิกกับนามจิตเข้าด้วยกันจัดเป็นนามธรรม ซึ่งนามธรรมนี้ไม่ว่าจะเกิดแก่สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา หรือพรหมก็ตาม ย่อมมีลักษณะเหมือนกัน คือ มีการรู้และปรุงแต่งอารมณ์เหมือนกันทั้งสิ้น

ดังนั้น จิตกับเจตสิกเป็นธรรมชาติที่เกิดร่วมกันอยู่ คือ เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน มีที่อาศัยอย่างเดียวกัน การที่จิตจะวิจิตรและเป็นไปต่างๆ ได้นั้นย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจของเจตสิก เพราะเจตสิกมันเป็นเครื่องปรุงแต่งจิต เปรียบเหมือนสีที่ละลายอยู่ในน้ำ ถ้านำสีเช่นไร ใส่ลงไปลงในน้ำ น้ำก็จะเป็นเช่นเดียวกับสีที่ใส่ลงไป เจตสิกก็เช่นเดียวกัน ถ้าเจตสิกชนิดไหนลงไปด้วยกับจิต จิตก็จะมีสภาพไปตามเจตสิกอย่างนั้น เจตสิกมันมีจำนวนมาก ไปปรุงแต่งในจิตจำนวนมากด้วยกัน จิตที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ ก็จะมีเจตสิกหลายๆ ชนิดเข้าไปรวมตัวอยู่ด้วย

^{๕๐} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๙.

จากการศึกษาความหมายของ “รูป-นาม” ในเบื้องต้นทำให้ทราบว่า ส่วนประกอบของชีวิตตามแนวพระพุทธศาสนาได้แก่ “กายและใจ” หรือ “รูปกับนาม” ซึ่งทั้ง ๒ ส่วน ต่างก็มีธรรมชาติของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป กล่าวคือ มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ตั้งอยู่ได้ไม่นาน และไม่ใช่ว่าตัวตนบุคคลหรือบังคับบัญชาตามใจได้ นั่นเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าทุกสิ่งล้วนเป็นไปตามกฎของธรรมชาติที่ถูกปรุงแต่งให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย ที่เรียกว่า กฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา และจากกฎสูงสุดของธรรมชาติอีกเช่นกันที่ทำให้ทราบว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นจะต้องอาศัยเหตุและปัจจัยมาปรุงแต่งให้เกิดขึ้น” ดังนั้นจึงทำให้เข้าใจได้ว่า “สิ่งปรุงแต่ง” ที่เกิดขึ้นมานั้นก็ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์อีกทีหนึ่ง วิธีการที่เราจะรู้ว่าสิ่งใดเป็นอนัตตาหรือไม่นั้นให้สังเกตดูจากลักษณะของสิ่งปรุงแต่ง คือ ถ้าสิ่งใดเป็นสิ่งปรุงแต่ง สิ่งนั้นจะมีลักษณะดังนี้

๑. มีการเกิดขึ้น คือ จากที่ไม่มีอยู่ก่อนแล้วมาขึ้นในภายหลัง
๒. ตั้งอยู่ได้เพราะมีเหตุและปัจจัยพร้อม
๓. แตกหรือดับไป คือ จากที่มีอยู่ก่อนแล้วมาหายไปภายหลัง

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ถ้าสิ่งใดที่สังเกตเห็นหรือรู้สึกได้ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กายใจ ว่ามีการเกิดขึ้นหรือต้องอาศัยเหตุปัจจัยเพื่อตั้งอยู่ และมีการแตกสลายหรือดับหายไป ก็แสดงว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งปรุงแต่ง คือ ไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง ซึ่งสิ่งปรุงแต่งทั้งหลายย่อมมีลักษณะของอนัตตาและสุญญตา คือ ความว่างเปล่าจากตัวตนที่แท้จริง ซึ่งนับเป็นหลักสำคัญที่เราจะนำมาใช้สังเกตสิ่งทั้งหลายโดยเฉพาะร่างกายและจิตใจของเรา เพื่อค้นหาความจริงของชีวิตที่ว่าร่างกายนี้มันเป็นอนัตตา

อนึ่ง หลัก “รูป-นาม” นี้ยังสามารถนำไปเป็นอุปกรณ์ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานได้ ซึ่งขั้นตอนการปฏิบัติส่วนมากจะใช้การพิจารณาโดยแยกกาย (โยนิโสมนสิการ) ถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นตัวกำหนดเพื่อใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนา เพราะการกำหนดแบบนี้ย่อมเป็นปัจจัยทำให้เกิดปัญญาเห็นว่า “รูป-นาม” นั้นอนัตตา คือ ไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง และสุญญตา คือ ความว่างเปล่าจากตัวตนที่แท้จริง ดังที่จะกล่าวต่อไป

สงเคราะห์ปรมัตถธรรม ๔ ลงในขั้น ๕

ปรมัตถธรรม ๓ ประเภท เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ คือ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ เว้นนิพพานเสียแล้วก็จะจำแนกได้ว่า จิตทั้งหมดเป็นวิญญาณขั้น เวทนาเจตสิกเป็นเวทนา ขั้นสัญญาเจตสิกเป็นสัญญาขั้น เจตสิกที่เหลืออีก ๕๐ เป็นสังขารขั้น รูป ๒๘ เป็นรูปขั้น รวมเป็นขั้น ๕ ย่อลงมาก็ได้แก่รูปกับนาม คือ รูป ๒๘ เป็น รูปธรรม ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็น นามธรรม เหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ขั้น ๕ นี้ คือ รูปนามหรือขั้น ๕^{๕๑} นั้น มีการสงเคราะห์ ดังนี้ คือ

^{๕๑} พระครูเกษมธรรมทัต, (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

- ๑) รูปชั้น กงรูป องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘
 ๒) เวทนาชั้น กงเวทนา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
 ๓) สัญญาชั้น กงสัญญา องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
 ๔) สังขารชั้น กงสังขาร องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา, สัญญา) ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร

๕) วิญญาณชั้น กงจิต องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

สรุปว่า ชั้น ๕ นี้จึงได้แก่ รูปธรรมกับนามธรรม กายนี้มีอยู่ ๒ ส่วน คือ รูปชั้น ได้แก่ รูปใหญ่เป็นมหาภูตรูป และรูปอาศัยเป็นอุปาทายรูป นอกนั้นเป็นนามชั้นทั้งหมด ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

คำว่า ชั้น หมายถึงสภาพธรรมที่จำแนกเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายใน กายนอก หยาบละเอียด ทรม ประณีต โกล โกล้ ฉะนั้น ชั้นจึงได้แก่สังขตธรรมซึ่งเป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เกิดดับ จึงเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นต้น ส่วนอสังขตธรรม คือ นิพพานนั้นเป็นธรรมที่ไม่เกิด ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จะกล่าวว่าเป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วก็ได้ว่าเป็นธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ได้ว่าเป็นธรรมที่เกิดขึ้นก็ได้ จะกล่าวว่าเป็นอดีตก็ได้ว่าเป็นอนาคตก็ได้ว่าเป็นปัจจุบันก็ได้ เพราะฉะนั้น สังขารธรรม คือ นิพพาน จึงไม่ใช่ชั้น เป็นชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น

อุปาทานชั้น ๕ เท่านั้น เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ เธอทั้งหลายจงฟัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ชั้น ๕ เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลายรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกหยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ นี้เรียกว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันเป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕^{๕๒}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้น ๕ เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอดีต อนาคตปัจจุบันเป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้น คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้น คือวิญญาณ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕^{๕๓}

^{๕๒} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๓๑.

^{๕๓} สง.ข (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖. ชั้นวิมุตติ

คัมภีร์ฎีกา อภิธัมมัตถวิภาวินี อธิบายว่า ชั้นที่เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้น แต่เพื่อแสดงธรรมที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา ธรรมที่มีอาสวะเท่านั้นทรงแสดงว่าอุปาทาน ชั้นเหมือนอย่างว่า บรรดาธรรมมีรูปเป็นต้น (ชั้น ๕) มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะก็มีฉันทะ รูปจะเป็นฉันทะ นั้นหาเป็นเพราะเป็นกามาวจรอย่างเดียว แต่บัณฑิตพึงเห็นรูปนั้นที่ทรงแสดงไว้ในชั้นทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งราสี ของธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน ส่วนรูปที่ทรงแสดงไว้ในอุปาทานชั้น เป็นที่ตั้งแห่ง อุปาทานชั้นและโดยอำนาจแห่งราสี^{๕๔}

๒.๒ ลักษณะของ “รูป-นาม”

ธรรมอันมีเนื้อความไม่ผันเปลี่ยนแปลง คือ ปรมาตมธรรม ซึ่งมีลักษณะอยู่ ๒ ประการ คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

สามัญญลักษณะ เป็นลักษณะปกติของปรมาตมธรรม (เวทนนิพพาน) ซึ่งจะต้องมีต้องเป็น เหมือนกัน ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา จึงได้ชื่อว่า ไตรลักษณ์

วิเสสลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวของปรมาตมธรรมแต่ละอย่าง จึงต้องใช้หลัก การพิจารณา ๔ อย่าง คือ ๑) ลักษณะ คือ คุณภาพ ๒) รส คือ หน้าที่หรือกิจการงาน ๓) ปัจจุปฏฐาน คือ ผลของรส หรืออาการปรากฏ ๔) ปทัฏฐาน คือ เหตุไฉนที่ทำให้ธรรมนั้นๆ เกิดขึ้น

เพราะเหตุว่า วิเสสลักษณะมี ๔ ประการจึงได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าลักษณะทิจตุกะ^{๕๕} จิต เจตสิก รูป มีสามัญญลักษณะ หรือ ไตรลักษณ์ ครบบริบูรณ์ทั้ง ๓ ประการ ส่วนนิพพานมี ๑ คือ อนัตตาเท่านั้น และจิต เจตสิก รูป มีวิเสสลักษณะ หรือ ลักษณะทิจตุกะครบทั้ง ๔ ประการ แต่ นิพพานมีเพียง ๓ ประการ คือ ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน เท่านั้น

จากการศึกษาความหมายของรูปนาม พบว่ารูปนาม จัดเป็นปรมาตมธรรม ซึ่งมีลักษณะดังต่อไปนี้
รูป คือ ธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักษณะทิจตุกะคือมีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีความเป็นอพยากตธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุไฉน ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่โน้มไปหาอารมณ์ เมื่อว่าโดยลักษณะทิจตุกะ คือ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดขึ้น ต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุไฉนให้เกิดดังนี้

ลักษณะทิจตุกะของรูป

รูปปน ลกขณ

รูปมีการแตกสลายเป็นลักษณะ

วิปริณ รส

มีการกระจัดกระจายเป็นกิจ

อพยากต ปัจจุปฏฐาน

มีความเป็นอพยากต เป็นผล

^{๕๔} ประโยค ๙ อภิธัมมัตถสังคหาสีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา หน้า ๓๓๖.

^{๕๕} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), รวบรวมลักษณะทิจตุกะแห่งปรมาตมธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๕๓๗), หน้า ๓.

วิญาณปทภูฐาน^{๕๖} มีวิญาณเป็น ปทภูฐาน (เหตุใกล้ให้เกิด)^{๕๖}
 นอกจากนั้น ในปรมัตถทีปนี ยังได้กล่าวไว้อีกว่า

รูปมีการแตกสลาย เป็นลักษณะ

มีการไม่รู้อารมณ์ เป็นกิจ

มีภาวะไม่สัมปโยคะ เป็นผล

มีวิญาณ (ปฏิสนธิวิญาณ) เป็นปทภูฐาน^{๕๗}

ส่วนวิเสสลักษณะหรือลักษณะทางจิตของจิต ก็มีครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ประการคือ

วิชานน ลกขณิ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ

ปุพฺพพคฺม รสํ เป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ

สนธาน ปจฺจุปฺภฏฺฐานิ มีการเกิดต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ

นามรูป ปทภูฐานิ มีนามรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด^{๕๗}

จากการศึกษาลักษณะของ “รูป-นาม” พบว่า รูปนาม นี้เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตนอันถาวรใด จึงมีการเปลี่ยนแปลงที่ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัยอยู่เสมอ เพราะด้วยเหตุปัจจัยที่บีบบังคับให้มันเป็นอย่างนั้น มันจึงเป็นอย่างนั้นและจะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ ดังนั้น ถ้าหากขั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีตัวตนแล้ว ขั้น ๕ นี้ เราก็จะสามารถบังคับให้มันเป็นไปอย่างที่ใจปรารถนาได้ เช่น ขอให้รูปจางหนุ่ม และแข็งแรงอย่างนี้อะไรก็ได้แก่ ซึ่งในความเป็นจริงเราไม่อาจทำเช่นนั้นได้เลย เนื่องจากขั้นที่ย่อมเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยของมัน ไม่ว่าเราจะอยากให้มันเป็นอย่างนั้นหรือไม่อยากให้มันเป็นอย่างนั้นก็ตาม ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่ารูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นแม้เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็โดยทำนองเดียวกัน”^{๕๘}

สรุปความได้ว่า ลักษณะของชีวิต ที่ประกอบด้วย “รูป-นาม” นี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากส่วนประกอบ ๕ ส่วน ที่เรียกว่าขั้น ๕ นั้น เป็นสิ่งเปลี่ยนแปลงเคลื่อนที่อยู่เสมอ ไม่มีส่วนไหนเที่ยงแท้ถาวรไม่มีส่วนไหนเป็นตัวตนและไม่มีตัวตนในขั้น ๕ นั้น ดังนั้น เราจึงไม่อาจบังคับควบคุมเอาตามใจปรารถนาได้ มันเป็นสิ่งอันไร้แก่นสารเอาเป็นที่พึ่งไม่ได้ ซึ่งจะเห็นได้ว่า รูปหรือกายนี้ ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัย อันเกิดมาจากการประชุมรวมกันชั่วระยะหนึ่งของธาตุทั้ง ๔ ที่ทำให้เป็นรูปร่างกลุ่มก้อนเกิดขึ้นและธาตุทั้ง ๔ นั้นต่างก็ล้วนเกิดขึ้นและตั้งอยู่อย่างแปรปรวน แล้วดับไปอยู่ตลอดเวลา

^{๕๖} ประชุม เรื่องวาริ (เปรียญ ๙), ลักษณะทางจิตกษะ, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

^{๕๗} ประชุม เรื่องวาริ (เปรียญ ๙), ลักษณะทางจิตกษะ, หน้า ๑๒.

^{๕๘} ส.ช. ๑๗/๕๙/๙๔. อนัตตลักษณะสูตร

ทุกขณะ นอกจากนี้ ยังมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือนามหรือจิต อันก่อให้เกิดกรรม คือ การกระทำที่มีเจตนาอันเป็นเหตุที่ทำให้ชีวิตเป็นไปตามกรรมคือการกระทำนั่นเอง และธาตุทั้ง ๔ หรือมหาภูตรูปก็เป็นเหตุปัจจัยยังให้เกิดอุปาทายรูป ๒๔ หรือที่กันเรียกว่ารูปอาศัย กล่าวคือ รูปที่อาศัยเกิดสืบเนื่องต่อจากมหาภูตรูป เป็นอายตนะต่างๆ เพศ ความสวยงาม เป็นต้น ดังนั้น เมื่อฝ่ายรูปรวมกับฝ่ายนามหรือจิต จึงก่อให้เกิดเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ขึ้นเพราะมีขั้นทั้ง ๕ ครบบริบูรณ์

๒.๓ ประเภทของ “รูป-นาม”

การศึกษาเรื่องรูปในทางพุทธศาสนาก็ศึกษาถึงส่วนประกอบหน้าที่การทำงานและความสัมพันธ์ของแต่ละส่วนเช่นกัน โดยวิเคราะห์ไปถึงเหตุปัจจัย ที่ทำให้แต่ละส่วนสามารถรักษาโครงสร้างของตนเองอยู่ได้ แต่ศึกษาในลักษณะที่เป็นสภาวะของรูปปรมาณูที่มีความละเอียดเล็กมาก รูปปรมาณูทางพระพุทธศาสนามีทั้งหมด ๒๘ รูป ในที่นี้จะเสนอแนวคิดเรื่องรูปปรมาณูด้วยวิธีการของอภิธรรม ดังนี้

รูปปรมาณูมี ๒๘ รูป หรือ ๒๘ ประเภท และมีความหมายไม่มีเหมือนที่เข้าใจกันว่า โตะเป็นรูปหนึ่ง แก้วเป็นรูปหนึ่ง หนังสือเป็นรูปหนึ่ง อย่างนี้เป็นต้น ในรูปปรมาณู ๒๘ ประเภทนั้น มีรูปที่จิตรู้ได้ทางตา คือ มองเห็นได้เพียงรูปเดียว คือ สิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น ส่วนอีก ๒๗ รูปนั้น จิตเห็นไม่ได้แต่รู้ได้ทางอื่นตามประเภทของรูปนั้นๆ เช่น เสียงที่รู้ได้ทางหู เป็นต้น ถึงแม้ว่าจะเห็นจิตและเจตสิกด้วยตาไม่ได้เช่นเดียวกับรูป ๒๗ รูปที่มองไม่เห็น แต่จิตและเจตสิกก็ไม่ใช้รูปปรมาณูเพราะจิตและเจตสิกเป็นปรมาณูธรรมที่รู้อารมณ์ ส่วนรูปเป็นปรมาณูธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ รูปปรมาณูเป็นสังขารธรรม มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้น รูปๆ หนึ่งอาศัยรูปอื่นเกิดขึ้น ฉะนั้น จะมีรูปเกิดขึ้นเพียงรูปเดียวไม่ได้ ต้องมีรูปที่เกิดพร้อมกันและอาศัยกันเกิดขึ้นหลายรูปรวมกันเป็น ๑ กลุ่มเล็กๆ ซึ่งแยกออกจากกันไม่ได้เลย ภาษาบาลีเรียกว่า ๑ กลาป^{๕๙}

ในบรรดารูปทั้งหลายนั้น สงเคราะห์ได้ ๕ นัย หรือจัดได้เป็น ๕ ประเภท ดังมีคาถาสังคหะที่ ๒ ในอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖ เรื่อง รูปสังคหวิภาค ซึ่งมีใจความว่า

สมุทเทสา วิภาคา จ สมุฏฐานา กลาปโต ปวตติกมโต เจติ ปญจธา ตตถ สงคโท ฯ

แปลความว่า อันว่ารูปนั้น สงเคราะห์โดยนัย ๕ คือ สมุทเทส, วิภาคา, สมุฏฐาน, กลาป และปวตติกมมะ หมายความว่า รูปทั้งหมด เมื่อกล่าวโดยหัวข้อแล้วสงเคราะห์ ได้เป็น ๕ นัย^{๖๐} ได้แก่

^{๕๙} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมาณูธรรมจิตตสังเขปและภาคผนวก, (กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓-๓๔.

^{๖๐} นายวรรณสิทธิ ไวยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, เรื่อง รูปสังคหวิภาค และนิพพานปรมาณู, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๘.

นัยที่ ๑ รูปสมุทเทส เป็นการแสดงรูปธรรมโดยสังเขปเพื่อให้วิเสสลักษณะของรูปแต่ละรูปเพื่อทราบถึงลักษณะ

นัยที่ ๒ รูปวิภาค เป็นการแสดงรูปธรรมโดยพิสดาร โดยจำแนกเป็นพวกๆ

นัยที่ ๓ รูปสมุฏฐาน เป็นการแสดงสมุฏฐาน ๔ ที่ให้เกิดรูป

นัยที่ ๔ รูปกลาป เป็นการแสดงรูปที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อน มีจักขุ เป็นต้น

นัยที่ ๕ รูปปวัตติกมะ เป็นการแสดงการเกิดดับหรือความเป็นไปของรูปธรรม โดยความเป็นไปของรูปธรรม โดยความต่างกันแห่งภพ กาล ภูมิ

ในคานานี้ หมายเอารูปนัยที่ ๑ และรูปศัพท์นี้ มีวจนัตถะว่า รูปสติ รูป แปลว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า แตกสลายๆ คือ ย่อมแตกสลาย ด้วยปัจจัยที่เป็นขันธ์ มีความเย็นและความร้อน เป็นต้น

รูปนัยที่ ๑ รูปสมุทเทส เป็นการแสดงรูปธรรมโดยสังเขป เพื่อให้วิเสสลักษณะของรูปแต่ละรูปเพื่อทราบถึงลักษณะ คือ รูปธรรม มี ๑๑ ประเภท รวมมี ๒๘ รูป ดังคาถาสังคหะที่ ๓ และที่ ๔ แสดงว่า

ภูตบุปสหา วิสยา ภาโว หทย มิจจปี ชีวิตาหารรูปเป หิ อัญญารสวิธึ ตถา ฯ

แปลความว่า มหาภูตรูป ปสาทรูป วิสयरูป ภาวรูป หทยรูป ชีวิตรูป อาหารรูป รวมเป็น ๑๘ รูป เป็นนิปผันนรูป

ปริจเฉโท จ วิญญุตติ วิกาโร ลกขณนติ จ อนิปนนา ทสา เจติ อญฺญวีส วิธมภาเว ฯ

แปลความว่า ปริจเฉทรูป วิญญุตติรูป วิการรูป ลักษณะรูป เป็นอนิปนันรูป ๑๐ จึงรวมเป็น ๒๘ รูปด้วยกัน^{๖๑}

อธิบายคาถาทั้ง ๒ รวมความได้ว่า รูปทั้ง ๒๘ แบ่งเป็น ๑๑ ประเภทเล็ก เป็นนิปผันนรูป ๗ ประเภท อนิปนันรูป ๔ ประเภท ดังนี้

ประเภทของรูป

จำนวนรูป

๑. มหาภูตรูป ๔ ได้แก่	๑. ปฐวี คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะความแข็งหรืออ่อน
	๒. อาโป คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะเกาะกุมหรือไหล
	๓. เตโช คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะความร้อนหรือเย็น
	๔. วาโย คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะไหว, การเคลื่อนตึง
๒. ปสาทรูป ๕ ได้แก่	๕. จักขุปสาทรูป คือประสาทตาเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณ
	๖. โสตปสาทรูป คือประสาทตาเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาน
	๗. ฆานปสาทรูป คือประสาทตาเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาน
	๘. ชิวหาปสาทรูป คือประสาทตาเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาน
	๙. กายปสาทรูป คือประสาทตาเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาน
๓. โคจรรูป ๔ ได้แก่	๑๐. วัณณะ คือ สีที่กระทบจักขุปสาทรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

๑๑. สัททะ คือ เสียงที่กระทบโสตปสาทรูปจึงเกิดโสตวิญญาณ
 ๑๒. คันธะ คือ กลิ่นที่กระทบฆานปสาทรูปจึงเกิดฆานวิญญาณ
 ๑๓. รสชะ คือ รสที่กระทบชีวหาปสาทรูปจึงเกิดชีวหาวิญญาณ
 ๑๔. อิตถิการูป คือ รูปที่แสดงให้รู้สภาพความเป็นหญิง
 ๑๕. ปุริสการูป คือ รูปที่แสดงให้รู้สภาพความเป็นชาย
 ๑๖. หทยรูป คือ น้ำเลี้ยงหัวใจโตเท่าเมล็ดบุนนาคอยู่ภายในเนื้อหัวใจ
 ๑๗. ชีวีตรูป คือ รูปที่รักษากัมมชรูปให้ดำรงอยู่ได้
 ๑๘. อาหารรูป หรือ โอชา คือ กพฬีการาหาร (คำข้าว)
 ๑๙. ปริจเฉทรูป คือ รูปที่แสดงให้รู้สภาพความเป็นหญิง
 ๒๐. กายวิญญูตติรูป คือ การไหว้กายให้ผู้อื่น
 ๒๑. วจวิญญูตติรูป คือ การกล่าววาจาให้ผู้อื่นรู้ความหมาย
 ๒๒. ลหุตารูป คือ รูปที่มีความเบาเป็นลักษณะ
 ๒๓. มุทุตารูป คือ รูปที่มีความอ่อนเป็นลักษณะ
 ๒๔. กัมมัญญุตารูป คือ รูปที่มีการควรของสิ่งมีชีวิต
 ๒๕. อุปจยรูป คือ รูปที่เกิดขึ้นในขณะแรกปฏิสนธิ
 ๒๖. สันตติรูป คือ รูปที่เจริญขยายตัวสืบต่อแห่งรูป
 ๒๗. ขรตารูป คือ รูปที่เสื่อมโทรมแก่คร่ำคร่า
 ๒๘. อนิจจตารูป คือ รูปที่แตกดับสูญสิ้นไป^{๒๒}

ในจำนวนรูป ๒๘ นั้น นับตั้งแต่มหาภูตรูป จนถึงอาหารรูป รวม ๑๘ รูปนี้ เป็นรูปปรมาณัตถ์ โดยแท้ เรียกว่า นิปผันนรูป ส่วนรูปที่เหลืออีก ๑๐ นับตั้งแต่ปริจเฉทรูป จนถึงลักษณะรูป ๔ นั้น ไม่ใช่เป็นรูปปรมาณัตถ์โดยแท้ เรียกว่า อนิปผันนรูป เป็นรูปพิเศษที่เกิดขึ้นในรูปปรมาณัตถ์โดยแท้ ๑๘ เท่านั้น

นิปผันนรูป ๑๘ รูป มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป ๕ ชื่อ คือ

๑. นิปผันนรูป คือ รูปที่มีสภาวะของตนเอง
๒. สภากรูป คือ รูปที่มีสภาพของตน ปรากฏได้แน่นอน
๓. สลักขณรูป คือ รูปที่มีไตรลักษณ์โดยสภาพของตนเอง
๔. รูปรูป คือ เป็นรูปที่ผันแปรแตกดับด้วยความร้อนและความเย็น
๕. สัมมสนรูป คือ เป็นรูปที่ควรแก่การพิจารณาไตรลักษณ์ เพราะเห็นได้ง่าย

อนิปผันนรูป ๑๐ รูป มีชื่อเรียก ๕ ชื่อ คือ

^{๒๒} นายวรรณสิทธิ ไวยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, เรื่อง รูปสังคหวิภาค และนิพพานปรมาณัตถ์, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๙-๑๑.

๑. อนิพัตตนิพัตต คือ รูปที่ไม่มีสภาวะของตนเอง ต้องอาศัยนิพัตตนิพัตต จึงจะมีรูปของตนเกิดขึ้นมาได้ ถ้าไม่มีนิพัตตนิพัตตแล้ว อนิพัตตนิพัตตก็จะมีขึ้นมาไม่ได้

๒. อสภารูป คือ รูปที่ไม่มีสภาวะของตนโดยเฉพาะ

๓. อสลักขณรูป คือ รูปที่ไม่มีไตรลักษณ์โดยสภาวะของตนเอง

๔. อรูปรูป คือ รูปที่ไม่ได้แตกดับเพราะความร้อนและความเย็น

๕. อสมมสนรูป เป็นรูปที่ไม่ควรใช้ในการพิจารณาไตรลักษณ์เพราะเห็นได้ยาก

นอกจากนี้ รูป ๒๘ ยังแบ่งเป็นประเภทใหญ่อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. มหาภูตรูป ๒. อุปาทายรูป รูปประเภทที่ ๑ ประเภทเดียว ซึ่งมีมหาภูตรูป ๔ รูป ได้ชื่อว่าเป็นมหาภูตรูป (ตรงตามชื่อเดิม) ส่วนที่เหลืออีก ๑๐ ประเภท คือ ตั้งแต่ประเภทที่ ๒ ถึง ๑๑ รวมจำนวน ๒๔ รูป ได้ชื่อว่าเป็น อุปาทายรูป

การกล่าวถึงรูป ๒๘ รูปนั้นกล่าวได้หลายนัย แต่จะขอกกล่าวโดยนัยที่สัมพันธ์กัน เพื่อให้สะดวกแก่การเข้าใจและการจำ คือ ในกลุ่มของรูป (กลาปหนึ่ง) ที่เล็กที่สุดที่แยกอีกไม่ได้เลยนั้นก็มีรูปรวมกันอย่างน้อยที่สุด ๘ รูป เรียกว่า อวินิพโยกรูป ๘ ซึ่งมีรายละเอียดของรูปโดยสังเขป ดังนี้

มหาภูตรูป

มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า อุปาทินนนานุปาทินนสนดานิสฺส สลักขณโต สสมภารโต จ มหันทานิ หุตฺวา ภาวนติ ปาตุภาวนตฺติ = มหาภูตานิ^{๖๓}

รูปเหล่านี้เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตนและโดยสัจฐานของตน ในสันดานแห่งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ฉะนั้น รูปเหล่านั้นชื่อว่า มหาภูตรูป

ที่ได้ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะรูปธรรมทั้ง ๔ รูปนี้ เป็นรูปที่เป็นใหญ่ เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแก่รูปอื่น ๆ ทั้งหมด รูปอื่น ๆ ทั้งหมดถ้าไม่มีมหาภูตรูป รองรับก็เกิดขึ้นไม่ได้ มหาภูตรูปมีอยู่ทั่วไปในโลกธาตุทั้งปวง ในวิสุทธิมคคแสดงว่า ที่ได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะมีลักษณะดังนี้

๑. มหนต์ปาตุภาวโส เป็นธาตุที่ปรากฏอยู่เป็นใหญ่ เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งหลาย

๒. มหาภูตสามณญฺโต มีลักษณะที่หลอกลวง เกิดดับดุจปีศาจ

๓. มหาปริหารโต เป็นสิ่งที่ต้องบริหารมากเลียงดูมาก เพราะย่อยยับอยู่เสมอ

๔. มหาวิการโต มีอาการเปลี่ยนแปลงมาก เคลื่อนไหวมาก

๕. มหตต ภูตตฺตา เป็นของใหญ่และมีจริง ต้องพิจารณามาก^{๖๔}

มหาภูตรูป บางแห่งเรียกว่า ธาตุ ๔ คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด, รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ, รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะเด่นชัด มี ๔ คือ ๑. ปถวี ๒. อาโป ๓. เตโช ๔. วาโย ดังมีอธิบายต่อไปนี้

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๑.

^{๖๔} นายวรรณสิทธิ ไวยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, เรื่อง รูปสังคหวิภาค และนิพพานปรมัตถ์, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒.

๑. ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เป็นรูปที่อ่อนหรือแข็งมี ๑ รูป

ปฐวีธาตุ หรือธาตุดิน หมายถึง สิ่งที่มีลักษณะแข็ง ถ้าวัตถุสิ่งใดมีธาตุดินปรากฏมาก สิ่งนั้นลักษณะแข็งจะปรากฏมาก เช่น เหล็ก หิน และไม้ เป็นต้น ถ้าวัตถุใดมีธาตุดินเป็นจำนวนน้อย ความแข็งก็ปรากฏไม่มาก เวลาสัมผัสทางกายจะรู้สึกอ่อน เช่น ผลไม้ เป็นต้น ความแข็ง และความอ่อน เป็นลักษณะประจำของธาตุดิน

ปฐวีธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณาทิจจะตุกะ^{๖๕}

สะหะชาตะรูปานิ ปะถันติ ปะติฏฐะหันทิเอตถาติ = ปฐวี

รูปที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ย่อมตั้ง คือดำรงอยู่ในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ตั้งอาศัยของสหาตรูปเหล่านั้น จึงชื่อว่า ปฐวีธาตุ

ลักษณะ	มีความแข็งเป็นลักษณะ
รสะ	มีการทรงอยู่เป็นกิจ
ปัจจุပ္ปฐาน	มีการรับไว้เป็นผล
ปทัฏฐาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้ ^{๖๖}

ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะ แข็ง หรือ อ่อน ถ้ามีธาตุดินอยู่มาก ก็แข็งมาก เช่น เหล็ก หิน ถ้ามีธาตุดินอยู่น้อยก็จะอ่อน เช่น ยาง ฟองน้ำ เป็นต้น

๒. อาโปธาตุอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เป็นรูปที่เอิบอาบหรือเกาะกุมมี ๑ รูป

อาโปธาตุ หรือธาตุน้ำ สิ่งที่เอิบอาบไหลไปมาในร่างกาย มีน้ำเลือด น้ำเหลือง น้ำหนอง เสลด น้ำลาย ปัสสาวะ เป็นต้น เรียกว่าธาตุน้ำ พิจารณาอย่างนี้ว่า น้ำไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นน้ำ น้ำไม่เป็นตน เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในอาโปธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฐิในอาโปธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

อาโปธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณาทิจจะตุกะ^{๖๗}

อาเปติ สะหะรูปานิ ปัตถะระติ อัมปายะติ วา พรุเหติ วัชเณตติ = อาโปธาตุ

ธรรมชาติโดยเอิบอาบคือซึมซาบรูปที่เกิดร่วมกัน หรือเพิ่มผลคือพอกพูนรูปที่เกิดร่วมกันให้เจริญ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า อาโปธาตุ

ลักษณะ	มีการเกาะกุมสหาตรูปเป็นลักษณะ
รสะ	มีการเจริญเป็นกิจ
ปัจจุပ္ปฐาน	มีการรวบรวมเป็นผล
ปทัฏฐาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

^{๖๕} พระมหาถวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๐.

^{๖๖} นายวรรณสิทธิ ไวยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, เรื่อง รูปสังคหวิภาค และนิพพานปรมัตถ์, หน้า ๑๖.

^{๖๗} พระมหาถวัลย์ ญาณจารี, ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๐.

๓. เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) เป็นรูปที่ร้อนหรือเย็นมี ๑ รูป

เตโชธาตุหรือธาตุไฟ ได้แก่ความอบอุ่นที่ปรากฏภายในเรือนร่าง ท่านเรียกว่า ธาตุไฟ เตโชธาตุเป็นเครื่องอบอุ่นร่างกาย เป็นเครื่องทรุดโทรมร่างกาย เป็นเครื่องอบอุ่นร่างกาย เป็นเครื่องเร้าร้อนแห่งกาย เป็นเครื่องย่อยอาหาร เมื่อพึงพิจารณาว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่เป็นตน ครั้นเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในเตโชธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะ และทิฐิในเตโชธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

เตโชธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จะตัก

เตเชติ ปะริปาเจติ นิเสติ วา ติกขะภาเวนะ เสสสะภูตัตตะยัง อัสสะมาเปตติ = เตโชธาตุ

ธรรมชาตใด ย่อมให้เราร้อน คือให้อบอุ่นหรือให้ย่อย คือภูตรูป ๓ ที่เหลือเป็นใจอุ่นด้วย ภาวะแรงกล้า ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า เตโชธาตุ

ลักษณะ	มีการร้อนเป็นลักษณะ
รสะ	มีการสุกอมเป็นกิจ
ปัจจุภูฏานา	มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นผล
ปัทฏฐาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๔. วาโยธาตุวาโยธาตุ (ธาตุลม) เป็นรูปที่ไหวหรือตึงมี ๑ รูป

วาโยธาตุ หรือธาตุลม ได้แก่อะไรที่พัดไปมาในร่างกาย คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ อันอยู่ในช่องท้อง ลมอยู่ในลำไส้ ลมอันแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก เป็นต้น เรียกว่า ธาตุลม พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่เป็นตน เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในวาโยธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฐิในวาโยธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

วาโยธาตุโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จะตัก

วายะติ เสสันตะรูปันตติเหตุภาเวนะ ภูตะสังฆาตัง ปาเปตติ = วาโยธาตุ

ธรรมชาตใดย่อมเคลื่อนไหว คือให้ถึงการประชุมแห่งภูตรูป โดยความเป็นเหตุอุบัติของส่วนอื่นๆ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วาโยธาตุ

ลักษณะ	มีการเคร่งตึงเป็นลักษณะ
รสะ	มีการไหวเป็นกิจ
ปัจจุภูฏานา	มีการน้อมไปเป็นผล
ปัทฏฐาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

มหาภูตรูป ๔ นี้ต้องอาศัยกันเกิดขึ้นจึงแยกกันไม่ได้เลย และมหาภูตรูป ๔ นี้เป็นปัจจัย โดยเป็นที่อาศัยเกิดของรูปอีก ๔ รูปที่เกิดร่วมกับมหาภูตรูปในกลาปเดียวกัน คือ วัณโณ (แสงสี)

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๒๙} พระมหาถวัลย์ ถาณจารี รวบรวม, ลักษณะที่ตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๑.

เป็นรูปที่ปรากฏทางตา ๑ รูป, คันธ (กลิ่น) เป็นรูปที่ปรากฏทางจมูก ๑ รูป, รส (รส) เป็นรูปที่ปรากฏทางลิ้น ๑ รูป, โอาสา (อาหาร) เป็นรูปที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป ๑ รูป

รูป ๘ นี้แยกกันไม่ได้เลย เพราะเป็นกลุ่มของรูปที่เล็กที่สุดที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกันอย่างรวดเร็ว จะมีแต่มหากุตรูป ๔ โดยไม่มีอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหากุตรูปเกิด) ๔ รูปนี้ไม่ได้เลย มหากุตรูป ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นที่อาศัยของอุปาทายรูปที่เกิดร่วมกันในกาลาเดียวกัน แม้ว่าอุปาทายรูปจะเกิดพร้อมกับมหากุตรูปในกาลาเดียวกัน แต่อุปาทายรูปก็ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหากุตรูปเกิด ฉะนั้น มหากุตรูป ๔ จึงเกิดพร้อมกับอุปาทายรูป โดยมหากุตรูปเป็นปัจจัย คือเป็นที่อาศัยของอุปาทายรูป และอุปาทายรูปเกิดพร้อมกับมหากุตรูปโดยอาศัยมหากุตรูปแต่ไม่ได้เป็นปัจจัยให้มหากุตรูปเกิด

อุปาทายรูป

อุปาทายรูป หมายถึง รูปที่อาศัยมหากุตรูปเกิด ดังมีวจนัตถะว่า มหากุตานํ อุปาทาย ปวตฺตํ รูปนฺติ = อุปาทายรูป

รูปที่เกิดขึ้น โดยอาศัยมหากุตรูป ฉะนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่า อุปาทายรูป

ที่ได้ชื่อว่า อุปาทายรูป เพราะเป็นรูปธรรมที่ต้องอาศัยมหากุตรูปเป็นแดนเกิด ถ้าไม่มี มหากุตรูปแล้ว อุปาทายรูปก็ไม่สามารถที่จะเกิดตามลำพังได้ เมื่อไม่มีที่ อาศัยเกิด ก็เกิดไม่ได้ เช่น ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น ต้องอาศัยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมในร่างกายนี้จึงมีขึ้นมาได้

อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ ๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ชานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ ๖. รูปะ ๗. สัททะ ๘. คันธะ ๙. รสชะ ๑๐. อิตถิภาวะ ๑๑. ปุริสภาวะ ๑๒. หทยะ ๑๓. ชีวิตะ ๑๔. อาหาระ ๑๕. ปริจเฉทะ ๑๖. กายวิญญูติ ๑๗. วจวิญญูติ ๑๘. ลหุตา ๑๙. มหุตา ๒๐. กัมมัญญูตา ๒๑. อุปจยะ ๒๒. สันตติ ๒๓. ชรตา ๒๔. อนิจจตา

รูปทั้งหมดมี ๒๘ รูป เป็นมหากุตรูป ๔ เป็นอุปาทายรูป ๒๔ เมื่อมหากุตรูป ๔ ไม่เกิด อุปาทายรูป ๒๔ ก็มีไม่ได้เลย กลุ่มของรูปแต่ละกลุ่ม หรือแต่ละกาลา นั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วยังไม่ดับไปทันที สภาวรูป มีอายุเท่ากับจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ

เมื่อรูปเกิดขึ้นขณะแรกนั้นเป็น อุปจयरูป ๑

ขณะที่รูปเจริญขึ้นเป็น สันตติรูป ๑

ขณะที่รูปเสื่อมลงเป็น ชรตารูป ๑

ขณะที่รูปดับเป็น อนิจจตารูป ๑

รวมเป็น ลักษณะรูป ๔

ลักษณะรูป ๔ นี้เป็น สภาวรูป คือ เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะต่างหากเฉพาะของตน แต่สภาวรูปทุกรูปนั้นย่อมมีลักษณะที่ต่างกันเป็น ๔ ลักษณะ คือ ขณะที่รูปเกิดขึ้นไม่ใช่ขณะที่รูปเจริญขึ้น และ ขณะที่รูปเสื่อมก็ไม่ใช่ขณะที่กำลังเจริญ และขณะที่ดับก็ไม่ใช่ขณะที่เสื่อม กล่าวได้ว่าอุปจयरูปและ สันตติรูปคือขณะที่เกิดแล้วยังไม่ดับ ส่วนชรตารูปและอนิจจตารูปนั้น คือ ขณะที่ใกล้จะดับและขณะดับ

รวมอวินิพโยครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ เป็น ๑๒ รูป

นอกจากนี้ยังมีปริจเฉทรูป คือ อากาสรูป ซึ่งคั่นอยู่ระหว่างกาลาทุกๆ กาลา ทำให้รูปแต่ละกาลาไม่ติดกัน ไม่ว่ารูปจะปรากฏเล็กใหญ่ขนาดใดก็ตาม ให้ทราบว่ามีอากาสรูปคั่นอยู่

ระหว่างทุกๆ กลาปอย่างละเอียดที่สุด ทำให้รูปแต่ละกลาปแยกออกจากกันได้ถ้าไม่มีปริจเฉทรูปคัน แต่ละกลาป รูปทั้งหลายก็ติดกันหมดแตกแยกกระจัดกระจายออกไม่ได้เลย แต่แม้รูปที่ปรากฏว่าใหญ่โตก็สามารถแตกย่อยออกได้อย่างละเอียดที่สุดนั้นก็เพราะมีอากาศธาตุ คือ ปริจเฉทรูปคันอยู่ทุกๆ กลาปนั่นเอง ฉะนั้นปริจเฉทรูปจึงเป็นอสงวารูปอีกรูปหนึ่ง ซึ่งไม่มีลักษณะเฉพาะของตนที่เกิดขึ้นต่างหาก แต่เกิดขึ้นอยู่ระหว่างกลาปต่างๆ ที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กันนั่นเอง

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ เป็น ๑๓ รูป

ไม่ว่ารูปจะเกิดที่ใด ภพภูมิใดก็ตาม จะเป็นรูปที่มีใจครองหรือไม่ใจครองก็ตาม จะปราศจากรูป ๑๓ รูปนี้ไม่ได้เลย

ส่วนรูปที่มีใจครอง ซึ่งเป็นรูปของสัตว์ บุคคลต่างๆ ในภพภูมิที่มีชั้น ๕ นั้น มีปสาทรูป ซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน (ปัจจัย) ดังนี้ คือ

จักขุปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับสิ่งที่ปรากฏทางตาได้ ๑ รูป

โสตปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับเสียงได้ ๑ รูป

ฆานปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับกลิ่นได้ ๑ รูป

ชีวหาปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับรสได้ ๑ รูป

กายปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับเย็นได้ ร้อน (ธาตุไฟ) ๑

อ่อน แข็ง (ธาตุดิน) ๑ ตึง ไหว (ธาตุลม) ๑

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ เป็น ๑๘ รูป

รูปที่มีใจครองคือมีจิตเกิดกับรูปนั้น จิตทุกขณะจะต้องเกิดที่รูปตามประเภทของจิตนั้นๆ คือ จักขุวิญญาณทำงานเกิดที่จักขุปสาทรูป โสตวิญญาณทำงานเกิดที่โสตปสาทรูป ฆานวิญญาณทำงานลิ้มรสเกิดที่ชีวหาปสาทรูป กายวิญญาณทำงานรู้ไฉนรู้สัมผัส (ธาตุดิน ไฟ ลม) เกิดที่กายปสาทรูป จิตอื่นๆ

นอกจากนี้เกิดที่รูปๆ หนึ่ง เรียกว่า หทยรูป เพราะเป็นรูปซึ่งเป็นที่เกิดของจิต

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ เป็น ๑๙ รูป

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานทุก ๆ กลาป จะต้องมี ชีวิตินทรียรูป เกิดร่วมด้วยทุกกลาป ชีวิตินทรียรูป รักษารูปที่เกิดร่วมกันในกลาปหนึ่ง ๆ ให้เป็นรูปที่ดำรงชีวิต ฉะนั้น รูปของสัตว์ บุคคลที่ดำรงชีวิตจึงต่างกับรูปทั้งหลายที่ไม่มีใจครอง

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทรียรูป ๑ เป็น ๒๐ รูป

การที่สัตว์บุคคลทั้งหลายโดยทั่วไปต่างกันเป็นหญิงและชายนั้นเพราะภาวะรูป ๒ คือ อิตถิภาวะรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อากาโร กิริยา ท่าทางของเพศหญิง ปุริสภาวะรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อากาโร กิริยา ท่าทางของเพศชายในแต่ละบุคคลจะมีภาวะรูปหนึ่งภาวะรูปใด คือ อิตถิภาวะรูป หรือปุริสภาวะรูปเท่านั้น และบางบุคคลก็ไม่มีภาวะรูปเลย เช่น พรหมบุคคลในพรหมโลก และผู้ที่เป็นกระเทย

รวมอวินิพโกรูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ + ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวะรูป ๒ เป็น ๒๒ รูป

การที่รูปของสัตว์บุคคลทั้งหลายเคลื่อนไหวไปได้เพราะมีจิตนั้น ก็จะต้องมีรูปที่เกิดจากจิต เป็นสมมุติฐานด้วย เพราะถ้ามีเพียงรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น จะเคลื่อนไหวไปมาทำกิจธุระใดๆ ไม่ได้เลย การที่รูปร่างกายจะเคลื่อนไหวทำกิจการงานต่างๆ ได้นั้น จะต้องมีการรูป ๓ รูป คือ

ลหุตา रूप เป็นภาวะที่เบา ไม่หนักของรูป ดังเช่น อากาของคนที่ไม่มีโรค

มุกตา रूप เป็นภาวะที่อ่อน ไม่กระด้างของรูป ดังเช่น หนังที่ขยำไว้ดีแล้ว

กัมมัณฺณตา रूप เป็นภาวะที่ควรแก่การงานของรูป ดังเช่น ทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว

มีการรูป ๓ รูปนี้เป็นอสภาวรูป เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะต่างหาก เฉพาะของตน เป็นอาการของการของมหาภูตรูปคือเบา อ่อนและควรแก่การงาน มีการรูป ๓ เป็นรูปที่เกิดภายในสัตว์บุคคลเท่านั้น รูปที่ไม่มีใจครองไม่มีมีการรูป ๓ เลย และมีการรูป ๓ นี้ไม่แยกกันเลย ในกาลใดมีลหุตา रूप กาลนั้นก็มีมุกตา रूप และกัมมัณฺณตา रूप ด้วย นอกจากนั้น เมื่อจิตต้องการเคลื่อนไหวส่วนหนึ่งส่วนใดของร่างกาย ร่างกายส่วนนั้นจะต้องมีการรูปที่เกิดจากอตุ (ความสม่ำเสมอของธาตุเย็นร้อน) เป็นสมมุติฐานและมีมีการรูปที่เกิดจากอาหาร (โอชารูป) เป็นสมมุติฐานด้วย มิฉะนั้นแล้ว แม้จิตต้องการจะเคลื่อนไหว รูปก็เคลื่อนไหวไม่ได้ เช่น ผู้ที่เป็นอัมพาตหรือเคล็ดขัดยอก กระปลกกระเปลี้ย เป็นต้น

รวมอวินิพโกครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑
ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + มีการรูป ๓ เป็น ๒๕ รูป

รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกายตามที่จิตรู้ในอาการนั้น ขณะใดขณะนั้นจิตเป็นสมมุติฐานให้ กายวิญญูติรูป คือ อาการพิเศษที่มีความหมายของรูปเกิดขึ้นตามที่จิตรู้ในอาการนั้นทางตา หรือทางหน้าหรือท่าทาง เช่น ถลึงตา ยิ้มเยาะ เหยียดหยาม หรือห้ามปราม เป็นต้น เมื่อจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงความหมายกายวิญญูติรูปก็ไม่เกิดขณะใดที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดเสียงทางวาจา ซึ่งเป็นการพูด การเปล่งเสียงให้รู้ความหมาย ขณะนั้นจิตเป็นสมมุติฐาน คือ เป็นปัจจัยให้ วจวิญญูติรูป เกิดขึ้นกระทบฐานที่เกิดของเสียงต่างๆ เช่น ริมฝีปาก เป็นต้น ถ้าวจวิญญูติรูปไม่เกิดการพูด หรือการเปล่งเสียงต่างๆ ก็มีไม่ได้ กายวิญญูติรูปและวจวิญญูติรูปเป็นอสภาวรูปที่เกิดและดับพร้อมจิต

รวมอวินิพโกครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑
ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + มีการรูป ๓ + วิญญูติรูป ๒ เป็น ๒๗ รูป

ในบางแห่งจะรวมมีการรูป ๓ และวิญญูติรูป ๒ เป็นมีการรูป ๕ เสียงหรือ สัททรูป ไม่ใช่ วจวิญญูติรูป เสียงเป็นรูปที่กระทบกับโสตปสาทรูป เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญานจิต เสียงบางเสียงก็เกิดจากจิต และบางเสียงก็ไม่ได้เกิดจากจิต เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงลมพายุ เสียงเครื่องยนต์ เสียงกลอง เสียงวิทยุ เสียงโทรทัศน์ เป็นต้น

รวมอวินิพโกครูป ๘ + ลักษณะรูป ๔ + ปริจเฉทรูป ๑ + ปสาทรูป ๕ + หทยรูป ๑ +
ชีวิตินทรียรูป ๑ + ภาวรูป ๒ + มีการรูป ๓ + วิญญูติรูป ๒ + สัททรูป ๑ เป็น ๒๘ รูป

ในบางแห่งแสดงจำนวนของรูปต่างกัน เช่น ในอัฐฐาสาลินี รูปกัณท์ ปกิณณกกา แสดงรูป ๒๕ คือรวมธาตุดิน ไฟ ลม เป็นโณฏฐัพพายตนะ (รูปที่กระทบกายปสาท) ๑ รูป รวมกับหทยรูปอีก ๑ รูป จึงเป็นรูป ๒๖ เมื่อรูปๆ หนึ่งเกิดขึ้นจะเกิดพร้อมกับรูปอีกที่คู่รูป รวมกันเป็น กาลาปหนึ่งๆ นั้น ย่อมต่างกันไปตามประเภทของรูปนั้นๆ และการจำแนกรูป ๒๘ รูปมีหลายนัย

สมมุติฐานของรูป

รูปทุกรูปจะเกิดขึ้นเองตามลำพังไม่ได้ต้องมีสมมุติฐานให้เกิด เหตุที่ทำให้รูปเกิดขึ้นได้มี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ อาหารนอกจากสมมุติฐานทั้ง ๔ แล้ว ไม่มีสิ่งใดทำให้เกิดรูปได้ รูปแต่ละหมวดจะมีสมมุติฐานการเกิดไม่เท่ากัน เช่น

หมวดอวินิพโยครูป ๘ มีสมมุติฐาน ๔ คือ เกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร

วิการรูป ๓ เป็นรูปที่แสดงความเบา ความอ่อน ความควรที่การงานอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดจากสมมุติฐาน ๓ คือ จิต อุตุ อาหาร

สัทรูป ๑ คือ สัททารมณ์หรือเสียง จะเกิดขึ้นได้ต้องมีสมมุติฐาน ๒ คือเกิดจากจิตและอุตุ

- เอกันตกัมมรูป ๙ มีสมมุติฐานเพียง ๑ คือ เกิดจากอำนาจกรรมโดยตรง

- วิญญูติรูป ๒ เป็นรูปที่แสดงการเคลื่อนไหวทางกายและการพูด มีสมมุติฐานเพียง ๑ เช่นกัน แต่เกิดจากจิตที่นึกคิด จะทำหรือจะพูดไม่ได้เกิดจากกรรม

- ลักษณะรูป ๔ เป็นรูปที่แสดงถึงความเกิดและเสื่อมไปของรูปแต่ละรูป จึงไม่มีสมมุติฐานของตนเองโดยเฉพาะ

- ปริจเฉทรูป ๑ คือ ช่องว่างระหว่างรูปแต่ละรูป ทำให้รูปแยกเป็นส่วนๆ ได้ จึงมีสมมุติฐานอ้างอิงตามรูปที่ตนประกอบ คือ มีได้ทั้ง ๔ สมมุติฐาน (กรรม จิต อุตุ อาหาร)

รูปแต่ละรูปจะแยกกันอยู่ตามลำพังไม่ได้ บรรดารูปธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นนั้นย่อมเกิดขึ้นเป็นกลุ่ม (กลาป) เช่น กลุ่มของทหวัตถุรูป จักขุประสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป รวม ๕ กลุ่มนี้ มีที่ตั้งที่อาศัยเฉพาะที่ คือ ที่บริเวณหัวใจ ตา หู จมูก ลิ้น ตามลำดับ ส่วนอีก ๓ กลุ่มคือ กายปสาทรูป ๑ ภาวรูป ๒ (เพศหญิงและเพศชาย) จะมีที่ตั้งที่อาศัยอยู่ทั่วทุกส่วนของร่างกาย ตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า

กลุ่มรูปในร่างกายส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากกรรม กรรมในอดีตจะผันแปรเนื้อเยื่อให้เจริญเติบโตเป็นอวัยวะและระบบประสาททั่วร่างกาย กรรมดีจะช่วยอุดหนุนให้มีอวัยวะครบสมบูรณ์กรรมชั่วก็อุดหนุนได้เช่นกัน แต่อุดหนุนให้อวัยวะขาดตกบกพร่อง ร่างกายไม่สมประกอบซึ่งเป็นผลมาจากกรรมชนิดการฆ่าและการเบียดเบียนสัตว์ในอดีต เป็นต้น กลุ่มรูปนอกจากจะเกิดจากกรรมโดยตรงแล้ว จิต อุตุ อาหาร ก็ทำให้เกิดรูปได้เช่นเดียวกัน กล่าวโดยรวมแล้วรูปปรมัตถ์มีกรรมเป็นพื้นฐาน มีจิตเป็นตัวเร่งเร้ากำเนิดของชีวิต และความเป็นไปภายหลังการเกิด มีอุตุเป็นตัวสร้างพลังงานให้ชีวิตสามารถทำกิจกรรมต่างๆ ส่วนอาหารช่วยหล่อเลี้ยงให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ สมมุติฐานทั้ง ๔ ทำงานร่วมกันอย่างมีเงื่อนไขเป็นสัดส่วนมากบ้างน้อยบ้าง เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ทั้งนี้ก็เพื่ออุปถัมภ์ให้ชีวิตทั้งรูปธรรมและนามธรรมตั้งอยู่ได้ในภพหนึ่งๆ ตามสมควรที่พึงจะอยู่ได้ มิใช่ตามความปรารถนาของตนเองหรือของใครทั้งสิ้น

ดังได้กล่าวแล้วว่า รูปปรมาณนั้นเกิดขึ้นเองไม่ได้ ต้องมีสมุฏฐานให้เกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะอยู่ลำพังก็ไม่ได้ ต้องรวมกันเป็นกลุ่ม (กลาป) จึงจะทำหน้าที่ได้ ในมนุษย์ ภูมิมีกลุ่มกลาปได้ อย่างมาก ๗ กลุ่ม บางกลุ่มกระจายอยู่ทั่วทุกส่วนของร่างกาย เช่น กายปสาทรูป และกลุ่มภาวะรูป ๒ อีก ๕ กลุ่ม คือ หทยรูป จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป ฆานปสาทรูป จะรวมกันอยู่เฉพาะที่ เช่น กลุ่มหทยวัตถุรูป จะมีที่ตั้งอยู่ในเนื้อเยื่อหัวใจ กลุ่มจักขุปสาทรูปจะมีอยู่เฉพาะบริเวณจอร์รับภาพ ของลูกตาทั้ง ๒ ข้างเท่านั้น กลุ่มโสตปสาทรูปก็จะมีอยู่เฉพาะบริเวณในหูชั้นกลาง ๒ ข้างเท่านั้น เป็นต้น ใน ๗ กลุ่ม สามารถเป็นที่ตั้งที่อาศัยของจิตได้ ๖ กลุ่ม คือ หทยรูป ๑ และปสาทรูป ๕ จิตต้องอาศัย กลุ่มรูปทั้ง ๖ นี้ จึงจะแสดงความสามารถในการรู้ารมณได้ หากรูปใดพิการหรือบกพร่อง เช่น ตาบอด การรับรู้ารมณในส่วนนั้นก็บกพร่องไปด้วย คือ มองไม่เห็น^{๗๐}

ความสำคัญของรูป

การเรียนรู้ถึงกฎเกณฑ์การอิงอาศัยกันของรูปและนาม จะเห็นว่ารูปเป็นที่ตั้งที่อาศัยของจิต เพื่อให้จิตทำงานได้ แนวคิดนี้เป็นประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน คือ แม้รูปทั้งหมดจะรู้ารมณได้ๆ ไม่ได้ (การรู้เป็นหน้าที่ของจิต) แต่รูปก็เป็นอารมณ์แก่การเจริญสติปัฏฐานได้ รูปที่เป็นอารมณ์ในวิปัสสนาได้ต้อง เป็นรูปปรมาณแท้ (๑๘ รูป) เท่านั้น เพราะมีสภาวะของตนและมีสามัญลักษณะของตน คือ เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป

ในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน บรรพที่ให้พิจารณารูป เช่น การพิจารณาอิริยาบถ หรือการพิจารณากายโดยความเป็นธาตุ เป็นต้น การพิจารณาดังกล่าวเพื่อละสัญญาวิปลาสที่เคยจำ ผิดว่า รูปร่างเป็นส่วนที่งาม รับความสุข มีความเที่ยง เป็นบุคคลตัวตนและมีอำนาจบงการ ให้รู้ว่าเป็น เพียงโครงสร้างต่างๆ ที่เกาะเกี่ยวกันเพื่อทำหน้าที่ของตนอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น

เมื่อมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอาศัยซึ่งกันและกันแล้ว มหาภูตรูป ๔ จึงเกิดขึ้น ถึงแม้ว่าอุปาทายรูปจะเกิดขึ้นเพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔ แต่ว่ามหาภูตรูป ๔ ไม่ได้อาศัยอุปาทายรูป เกิดขึ้น และอุปาทายรูป ถ้าปราศจากมหาภูตรูป ๔ เสียแล้วจะเกิดขึ้นไม่ได้ เช่นกัน

ประเภทของนาม (จิต)

นามหรือจิตนี้ เมื่อกล่าวตามสภาวะลักษณะแล้วก็มีเพียง ๑ เท่านั้น คือ เป็นธรรมชาติ ที่รู้ารมณ แต่เมื่อจำแนกออกเป็นประเภทต่างๆ ตามลักษณะของตนแล้วนั้นสามารถแยกได้ หลายประเภท ซึ่งจิต ตามแนวที่พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงไว้ในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น สามารถจำแนก จิต ๑๒๑ เป็นนัยๆ มีอยู่ ๙ นัย^{๗๑} คือ

^{๗๐} เรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับรูป, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://abhidhamonline.org> [สืบค้นเมื่อ ๒๕ ธ.ค. ๒๕๕๙]

^{๗๑} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมาณโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตร ชันจุฬาวชิรธรรมิกะ, (กรุงเทพฯ : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗.

๑. ขาติเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยชาติ มี ๔ ชาติ คือ อกุศลชาติ กุศลชาติ วิปากชาติ กิริยาชาติ

๒. ภูมิเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยภูมิทั้ง ๔ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ โลกุตตรภูมิ

๓. โสภณเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยโสภณะ และโสภณะ

๔. โลกเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยโลกียะ และโลกุตตระ

๕. เหตุเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยเหตุกะ และสเหตุกะ

๖. ฌานเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยฌาน และฌาน

๗. เวทนาเภทนัย คือ การแยกจิตออกโดยเวทนา ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา

๘. สัมปโยคเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยสัมปยุตต์ และวิปยุตต์

๙. สังขารเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยสังขาริก และสสังขาริก

ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงประเภทของจิตที่จำแนกออกโดยภูมิก่อน เพราะเป็นการแสดงถึงความเป็นไปของจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมิต่างๆ มีกามภูมิ เป็นต้น เพราะจะทำให้เข้าใจได้ง่ายกว่าการอธิบายประเภทอื่นๆ ก่อน ทั้งเป็นเหตุให้เข้าใจจิตประเภทอื่นๆ ไปในตัวด้วย ซึ่งมีรายละเอียดที่จำเป็นต้องศึกษา ดังต่อไปนี้

จิตโดยย่อ	จิตโดยพิสดาร
๑. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง	กามาวจรจิต ๕๔ ดวง
๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง	รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง
๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง	อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง
๔. โลกุตตรจิต ๘ ดวง	โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง
รวม ๘๙ ดวง	รวม ๑๒๑ ดวง

จิต ๘๙ ดวง ที่ขยายเป็น ๑๒๑ ดวงนั้น ก็เพราะนับโลกุตตรจิต ๘ ของท่านผู้ได้ฌาน ๕ เข้าไปด้วย คือเอา ๕ คูณ ๘ เป็น ๔๐ คือ จิต ๘๙ ดวง ซักออกเสีย ๘ คงเหลือ ๘๑ ดวง แล้วเอา ๔๐ ที่กระจายออกไปแล้วนั้นมานับรวมเข้าจึงเป็น ๑๒๑ ดวง

ตามที่กล่าวมาแล้ว จิตเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง มีลักษณะรู้ซึ่งอารมณ์ที่มากกระทบเมื่อประสาทตากระทบกับรูปารมณ์ (รูป) ก็เกิดการเห็นเรียก จักขุวิญญาณ จักขุวิญญาณที่รู้อารมณ์คือเห็นนั้น เรียกว่า จิต ถ้าว่าตามลักษณะแล้วจิตก็มีดวงเดียว จะมีมากกว่าหนึ่งดวงซ้อนกันในขณะเดียวกันไม่ได้ เมื่อเกิดขึ้นและดับไปแล้ว อีกดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้นสืบต่อไป แต่โดยเหตุที่มีสหาตธรรม (เจตสิก) เกิดพร้อมและดับพร้อมร่วมอยู่กับจิตเป็นเหตุให้จิตมีอาการต่างๆ เช่น โลก โกรธ หลง แตกต่างกันไป อาศัยความแตกต่างแห่งอาหารของจิตที่เกิดขึ้นโดยสหาตธรรม ดังกล่าว ท่านจึงได้

จำแนกจิตออกเป็น ๘๙ ดวงโดยย่อ หรือ ๑๒๑ ดวงโดยพิศดาร ตามคุณลักษณะของเจตสิกที่เข้าประกอบเกิดร่วมด้วย เหตุที่จำแนกจำนวนไว้ไม่เท่ากันนั้น ก็เนื่องในชั้นมรรคผลแห่งโลกุตระจิต ถ้ามรรคผลเกิดโดยมิได้เนื่องกับฌานแล้ว ก็นับว่าจิตเพียง ๘๙ ดวงเท่านั้น ในจำนวนจิต ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น เมื่อจำแนกโดยภูมิแล้วมีจำนวนดังนี้

๑. กามาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่ข้องอยู่ ที่ติดอยู่ ที่หลงอยู่ ที่เจืออยู่ในกามตัณหาหรือเป็นจิตที่ส่วนมากท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ จิตประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า กามจิต มีจำนวน ๕๔ ดวง

๒. รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ถึงซึ่งรูปฌาน พอใจที่จะเป็นรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๕ ดวง

๓. อรูปาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่เข้าถึงซึ่งอรูปฌาน พอใจที่จะเป็นอรูปพรหมหรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ใน อรูปภูมิ จิตประเภทนี้มีจำนวน ๑๒ ดวง

๔. โลกุตตรจิต เป็นจิตประเภทที่กำลังพ้นและพ้นแล้วจากโลกทั้ง ๓ คือ พ้นจาก กามโลก (กามภูมิ), จากรูปโลก (รูปภูมิ) และจากอรูปโลก (อรูปภูมิ) จิตประเภทนี้มีจำนวน

เพียง ๘ ดวง ถ้าจิต ๘ ดวงนี้ประกอบด้วยฌานด้วยแล้ว จิตแต่ละดวงก็แจกได้เป็น ๕ ตามขั้นตามประเภทของฌาน ซึ่งมี ๕ ขั้น จึงเป็นจิตพิศดาร ๔๐ ดวง ดังนั้น จิตทั้งหมด นับโดยย่อ ก็เป็น ๕๔ ดวง และนับโดยพิศดารก็เป็น ๑๒๑ ดวงที่นับอย่างพิศดารนั้น จำนวนที่เพิ่มขึ้นก็เพิ่มที่โลกุตตรกุศลจิตประเภทเดียวเท่านั้น^{๗๒}

๒.๔ องค์ธรรมของ “รูป-นาม”

ชั้น ๕ ประกอบด้วยจิตใจและร่างกาย ซึ่งเรียกว่านามและรูป นามนั้นเป็นส่วนจิต ซึ่งแบ่งเป็น ๔ คือ เวทนา ได้แก่ ส่วนที่เป็นความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ สัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้ เช่น ขาว ดำ แดง สั้นยาว ส่วนที่เป็นความปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ วิญญาณ ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางอายตนะ ๖ มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การได้กระทบถูก การได้คิดนึก รูปนั้นเป็นส่วนร่างกาย พุทธิกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของร่างกาย ดังนั้น เมื่อสงเคราะห์ปรมัตถธรรม ๓ ประเภท ลงในชั้น ๕ คือ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ เว้นนิพพานเสียแล้วก็จะจำแนกได้ว่า จิตทั้งหมดเป็นวิญญาณชั้น เวทนา เจตสิกเป็นเวทนาชั้น สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาชั้น เจตสิกที่เหลืออีก ๕๐ เป็นสังขารชั้น รูป ๒๘ เป็นรูปชั้น รวมเป็นชั้น ๕ ย่อลงมาก็ได้แก่รูปกับนาม คือ รูป ๒๘ เป็น รูปธรรม ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็น นามธรรม เหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ชั้น ๕ นี้ คือ รูปนาม องค์ธรรมของรูปนามหรือชั้น ๕ นั้น มีการสงเคราะห์ ดังนี้

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน

รูปชั้น จัดเป็นรูปธรรม

เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ทั้ง ๓ นี้ คือ นามเจตสิก

วิญญาณชั้น คือนามจิต

รวมนามเจตสิกกับนามจิตเข้าด้วยกัน จัดเป็นนามธรรม

อีกอย่างหนึ่ง ชั้น ๕^{๗๓} มีการสงเคราะห์ดังนี้ คือ

๑) รูปชั้น กองรูป องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘

๒) เวทนาชั้น กองเวทนา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

๓) สัญญาชั้น กองสัญญา องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

๔) สังขารชั้น กองสังขาร องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา, สัญญา) ที่ในจิต ๘๙ หรือ

๑๒๑ ตามสมควร

๕) วิญญาณชั้น กองจิต องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

สรุปว่า ชั้น ๕ นี้จึงได้แก่ รูปธรรมกับนามธรรม ภายนี้มีอยู่ ๒ ส่วน คือ รูปชั้น ได้แก่ รูปใหญ่ เป็นมหาภูตรูป และรูปอาศัย เป็นอุปาทายรูป นอกนั้นเป็นนามชั้นทั้งหมด ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งทั้งรูปและนามนี้จะต้องอาศัยกันและกัน รูปนี้ต้องอาศัยนาม นามก็ต้องอาศัยรูป จะแยกกันไม่ได้ อุปมาเหมือนกับท่อนไม้ ๒ ท่อนที่พิงกัน ถ้าอันใดอันหนึ่งล้มอีก อันก็ล้มด้วย หากรูปพังทลาย นามก็อยู่ไม่ได้ หากนามพังทลาย รูปก็อยู่ไม่ได้เช่นกัน รูปกับนามจึงอาศัยกันอย่างนี้

ในการพิจารณาองค์ธรรมของรูปนามนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า นามกับรูปที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปนั้น เป็นกฎของธรรมชาติ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมเทศนาเกี่ยวกับชั้น ๕ ก็เพื่อแสดงให้เห็นถึงความไม่มีตัวตนอันถาวรของชีวิตหรือสิ่งที่สมมติเรียกว่า “สัตว์” “ตัวเรา” “ตัวเขา” ดังพระพุทธพจน์ที่พระองค์สอนให้พิจารณาอยู่เสมอว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ? ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ? เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา ? ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า.

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า

^{๗๓} พระครูเกษมธรรมทัต, (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๗๔}

จากพุทธพจน์ที่ยกมานั้น แสดงให้เห็นว่า ชีวิตนั้นเป็นเพียงขั้น ๕ ที่รวมกันขึ้น มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จะได้เลิกเห็นผิด และเลิกยึดมั่นถือมั่นในขั้นทั้ง ๕ นั้น ความสัมพันธ์ของรูปนามที่ได้กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นนั้น ทำให้ได้ทราบว่าชีวิตประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งรวมเรียกว่าขั้น ๕, ขั้น ๕ นี้ถ้าย่อแล้วก็เหลือ ๒ เท่านั้น คือ รูปกับนาม หรือกายกับใจเท่านั้นเอง

๒.๕ หลัก “รูป-นาม” ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

หลัก “รูป-นาม” ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น เป็นการอธิบายตามแนวขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีกล่าวไว้เป็นจำนวนมาก โดยจะมีเนื้อหาส่วนใหญ่อยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งปรากฏอยู่ในลักษณะที่สัมพันธ์กับหมวดธรรมอื่น ในฐานะที่เป็นหลักธรรมอันเป็นที่ตั้ง เป็นที่เกิด เป็นพื้นที่ เป็นอารมณ์หรือ เป็นกรรมฐานของวิปัสสนา ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำมากล่าวพอเป็นแนวทางศึกษาหาความรู้ในส่วนที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ โดยมีเรื่องราวที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

ขั้น ๕ ถือว่าเป็นส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์ตามคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยมุ่งอธิบายส่วนประกอบชีวิตมนุษย์ ๕ ประการ คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น ขั้นทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นแกนของชีวิตที่มนุษย์แต่ละคนมีและประกอบกันเป็นรูปเป็นร่างกายสามารถเคลื่อนไหวได้ ส่วนสาเหตุที่ได้ชื่อว่าขั้นนั้น มีข้อความถามตอบระหว่างพระพุทธเจ้าและภิกษุ ดังนี้

“พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่ารูปขั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียดเลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่าวิญญาณขั้น ภิกษุด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ขั้นจึงชื่อว่าขั้น”^{๗๕}

ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสีพระองค์ตรัสสอนลักษณะขั้น ๕ แก่พระปัญจวัคคีย์โดยให้กำหนดรู้เห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยเป็นอนัตตา ก็เพราะรูปเป็นต้นเป็นอนัตตา บุคคลจึงไม่สามารถบังคับบัญชารูป เป็นต้น ได้ว่า จงเป็นอย่างนี้ แต่อย่าเป็นอย่างนั้น^{๗๖}

^{๗๔} ส.ข. ๑๗/๕๙/๙๔. อนัตตลักขณสูตร

^{๗๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘.

^{๗๖} ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔.

อนึ่ง ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นพระธรรมเทศนาถ้อยคำแรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดปัญจวัคคีย์หลังจากที่พระองค์ตรัสรู้^{๗๗} ซึ่งในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้ากล่าวถึงเรื่องทุกขอรียสัจโดยสรุปอุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข^{๗๘} พุทธพจน์บทนี้เป็นบทแรกที่ปรากฏคำว่า “ขันธ ๕” ในพุทธศาสนา และไม่มีคำขยายความคำว่า “ขันธ ๕” พระสูตรถัดมาที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ คือ อนัตตลักขณสูตร โดยมีข้อความที่แสดงถึงส่วนประกอบแห่งขันธ ๕ เป็นครั้งแรกว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป เป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้ จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ”^{๗๙} และพระพุทธองค์ยังตรัสถึงเวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณในทำนองเดียวกัน แต่ไม่มีคำบรรยายเพิ่มเติมในแต่ละส่วนประกอบอันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^{๘๐}

มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกมีวิธีการสอนที่เป็นไปในสาวกโดยส่วนมากโดยนัยนี้ว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา และวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา^{๘๑}

มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก พระผู้มีพระภาคตรัสให้มองเห็น คุณ โทษ และการสลัดออกจากอุปาทานขันธว่า

“ภิกษุ สภาพที่สุขโสมนัสสาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในรูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูปเป็นต้น”^{๘๒}

สังยุตตนิกาย ชันธวรรค พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่ “หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๘๓}

^{๗๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกถา, (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๐-๑๑๘

^{๗๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓

^{๗๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐/๑๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

^{๘๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐/๑๗-๑๘, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗-๒๘.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๓๘.

^{๘๒} ม.อ. ๑๔/๘๘/๑๐๐.

^{๘๓} ส.ช. ๑๗/๒/๒๗.

ขุททกนิกาย มหานิเทศ พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีกำหนดชั้น ๕ แก่พระภิกษุทั้งหลาย มีใจความว่า

“สิ่งใดมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสียเถิด สิ่งที่พวกเธอละได้แล้วนั้นแล จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่ามิใช่ของพวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละรูปนั้นเสียเถิด รูปที่พวกเธอละได้แล้วนั้นแล จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ตลอดกาลนาน เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละวิญญาณนั้นเสียเถิด วิญญาณที่พวกเธอละได้แล้วนั้นแล จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย”^{๘๔}

สังยุตตนิกาย ชนธวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดชั้น ๕ โดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงมีความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา”^{๘๕}

และในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พระองค์ก็ตรัสโดยนัยนี้เช่นกัน เมื่ออริยสาวก ผู้ได้สดับรู้เห็น รู้ชัดอย่างนี้แล้ว ก็จะไม่มียกิจอื่นที่จะทำอย่างนี้อีกต่อไป

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดชั้น ๕ โดยความเป็นทุกข์ก็มี ตรัสโดยความเป็นอนัตตาก็มี มีใจความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นอนัตตา ให้กำหนดเห็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นหรือรู้ชัดอย่างนี้ด้วยปัญญาแล้ว ก็อย่างอื่นนอกจากนี้ที่จะต้องทำนั้นก็ไม่มีอีกต่อไป^{๘๖}

อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสถึงชั้น ๕ โดยเป็นอนิจจสัญญา หมายความว่ารูปเป็นต้น ไม่เที่ยง แก่พระอานนท์ จากนั้นพระอานนท์ไปบอกแก่พระคิริมานนท์ผู้กำลังอาพาธอยู่ในขณะนั้นมีใจความว่า

รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง ผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยไม่ยึดถือด้วยอุปาทานในชั้น ๕ มีความเป็นไปได้ที่อาพาธจักบรรเทาเบาคลาย และหายไปโดยฉับพลัน^{๘๗}

สังยุตตนิกาย ชนธวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสรูปเป็นต้น โดยความเป็นมารแก่พระราธะผู้บวชแล้วในคราวแก้วว่า

^{๘๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๔/๑๘๖/๕๒๖.

^{๘๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔.

^{๘๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔-๓๐.

^{๘๗} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๒๘.

“ราชะ รูปเป็นมาร เวทนาเป็นมาร สัญญาเป็นมาร สังขารเป็นมาร วิญญาณเป็นมาร ราชะ อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขารย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๘๘}

อีกอย่างหนึ่งพระองค์ตรัสว่า รูปเป็นธรรมของมาร เวทนาเป็นธรรมของมาร สัญญาเป็นธรรมของมาร สังขารเป็นธรรมของมาร และวิญญาณเป็นธรรมของมาร อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ รู้ชัดว่า ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๘๙}

อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต กล่าวถึงเหตุให้ได้ปัญญานั่นเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิกขุโณภพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว คือให้เห็นอุปาทานชั้น ๕ ว่า

รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้...สัญญาเป็นอย่างนี้...สังขารเป็นอย่างนี้...วิญญาณเป็นอย่างนี้...ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ นี่เป็นเหตุปัจจัยเป็นไปเพื่อได้ปัญญานั่นเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิกขุโณภพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว^{๙๐}

สังยุตตนิกาย ชันธรวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสอุปมาชั้น ๕ ไว้อย่างนี้ คือ

๑. รูป อุปมาด้วย กลุ่มฟองน้ำ
๒. เวทนา อุปมาด้วย ฟองน้ำ
๓. สัญญา อุปมาด้วย พยับแดด
๔. สังขาร อุปมาด้วย ต้นกล้วย
๕. วิญญาณ อุปมาด้วย มายากล

เพราะเหตุที่กลุ่มฟองน้ำเป็นต้น มีอันแตกกระจายระจายไป หาแก่นสารไม่ได้ แก่นสารไม่มีฉันใด รูปเป็นต้นก็ฉันนั้น มีอันแตกกระจายระจายไป หาแก่นสารไม่ได้ แก่นสารไม่มีคือเมื่อเห็น เพ่งพิจารณารูปเป็นต้นนั้นโดยแยบคาย รูปเป็นต้นนั้นก็จะปรากฏเป็นของว่างเปล่าหาสาระมิได้เลย สาระในรูปเป็นต้น ไม่มี สมดังพระพุทธพจน์ว่า

“พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์
ทรงแสดงแล้วว่า รูปอุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ
เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำ สัญญาอุปมาด้วยพยับแดด
สังขารอุปมาด้วยต้นกล้วย และวิญญาณอุปมาด้วยมายากล

^{๘๘} สง.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๒/๒๖๒.

^{๘๙} สง.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๐,๑๗๑/๒๖๒-๒๖๔.

^{๙๐} อง.อภฺจก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๔๖.

ภิกษุฟังพิจารณาเห็นชั้น ๕ นั้นโดยแยกคายด้วยประการใด

ชั้น ๕ นั้น ก็ปรากฏเป็นของว่างเปล่าด้วยประการนั้น”^{๙๑}

ผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ ฟังพิจารณาชั้นทั้งหลายอย่างนี้ทั้งกลางวันและกลางคืน เมื่อปรารถนาบทอันไม่จุติ ฟังละสังโยชน์ทั้งปวง ทำที่ฟังแก่ตน ฟังประพจน์ดูบุคคลถูกไฟไหม้ สิริระณะนั้น

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสถึงชั้น ๕ มีรูปเป็นต้น จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร เที่ยงเสมออยู่อย่างนั้นไม่มี เพราะการได้อัตภาพอุปมาด้วยค่อมยเล็ก ๆ (มูลโค) จักเที่ยงแท้ยั่งยืน คงทน ไม่มี ถ้าแม้การได้อัตภาพประมาณเท่านี้ จักเที่ยงแท้เป็นต้น การอยู่ประพจน์พรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบนี้ ก็จะไม่พึงปรากฏ แต่เพราะการได้อัตภาพแม้ประมาณเท่านี้ที่จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร ไม่มี ฉะนั้น การอยู่ประพจน์พรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบจึงปรากฏ^{๙๒}

พระพุทธเจ้ามีวิธีที่หลากหลายในการแสดงให้เห็นโทษแห่งชั้น ๕ เช่น ในอาทิตตสูตร^{๙๓} พระพุทธเจ้าทรงแสดงในลักษณะที่ว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่ร้อน อย่างไรก็ตามพระพุทธองค์ทรงแสดงในลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงความสุขที่เกิดจากชั้น ๕ และแสดงถึงความสุขนั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาเป็นส่วนมาก เนื่องจากบุคคลส่วนมากติดอยู่ในความสุขที่เกิดจากชั้น ๕ พระพุทธองค์มิได้ทรงปฏิเสธความสุข แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงต่อไปว่า ความสุขที่ได้นั้นไม่เที่ยง ความสุขนี้จะนำโทษมาให้ในเวลาต่อมา เมื่อบุคคลเห็นโทษแห่งชั้น ๕ แล้วถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการพัฒนาจิตใจ เช่น ในสัจตัญฐานสูตร^{๙๔} พระพุทธเจ้าตรัสถึงความหมายแห่งความเกิด ความดับ และปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งรูป และตรัสต่อไปว่า “ความสุขโสมนัสสาศัยรูปนี้เกิดขึ้น นี่เป็นคุณแห่งรูป รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวน เป็นธรรมดานี้ เป็นโทษแห่งรูป การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในรูปเสียได้ นี่ เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป” และตรัสถึง เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณในทำนองเดียวกัน

ในปุณณมสูตรพระพุทธเจ้าตรัสถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้แต่ละชั้นปรากฏว่า “มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุปัจจัยทำให้รูปชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุปัจจัยทำให้เวทนาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุปัจจัยทำให้สัญญาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุปัจจัยทำให้สังขารชั้นปรากฏ นามรูปเป็นเหตุปัจจัยทำให้วิญญาณชั้นปรากฏ”^{๙๕}

^{๙๑} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๒.

^{๙๒} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๑๗/๙๖/๑๘๔.

^{๙๓} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๖๑/๕๘-๕๙, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๖๑/๙๙.

^{๙๔} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๕๗/๕๐-๕๔, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗-๙๒.

^{๙๕} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๘๒/๘๒, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๗.

มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุปัจจัยทำให้รูปชั้นปรากฏ เนื่องจากรูปชั้นสามารถจำแนกเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูป โดยที่มหาภูตรูปนี้เป็นรูปพื้นฐานที่ทำให้อุปาทายรูปปรากฏ นอกจากนี้การที่ผัสสะซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในสังขารชั้น เป็นเหตุปัจจัยทำให้เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้นปรากฏนั้น สามารถศึกษาได้จากกระบวนการปฏิบัติการร่วมกันแห่งชั้น ๕ ในกระบวนการธรรมการเกิดปัญญารู้ในมรรคปฏิสนธิสูตรที่นำเสนอไปแล้ว และสุดท้ายนามรูปที่หมายถึง เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และรูปชั้นเป็นเหตุปัจจัยทำให้วิญญาณชั้นปรากฏ ผู้วิจัยจะนำเสนอรายละเอียดต่อไป

จากข้อความนี้ผู้วิจัยเห็นว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้แต่ละชั้นปรากฏนี้ประกอบไปด้วยองค์ธรรม มหาภูตรูป ๔ ผัสสะ และนามรูป ซึ่งองค์ธรรมเหล่านี้สามารถสังเคราะห์เข้ากับชั้น ๕ กล่าวคือ เหตุปัจจัยที่ทำให้แต่ละชั้นปรากฏนั้นรวมอยู่ในชั้น ๕

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงนามชั้นทั้ง ๔ ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น โดยอิงกับการปฏิบัติการแห่งผัสสะ^{๙๖} ที่เป็นผลแห่งการประจวบเหมาะระหว่างอายตนะ^{๙๗} อารมณ^{๙๘} และวิญญาณ โดยจำแนกนามชั้นทั้ง ๔ ตามอารมณ ๖ เช่น ในอุปาทานปริวัตตสูตร^{๙๙} พระพุทธเจ้าตรัสถึงเวทนาว่า “เวทนา ๖ หมวด คือเวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาเกิดแต่โสตสัมผัส เวทนาเกิดแต่ฆานสัมผัส เวทนาเกิดแต่ชีวหาสัมผัส เวทนาเกิดแต่กายสัมผัส เวทนาเกิดแต่มนัสสัมผัส” และตรัสถึงความเกิดความดับและปฏิบัติพาอันให้ถึงความดับแห่งเวทนาว่า “ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความดับแห่งเวทนา ย่อมมีเพราะความดับแห่งผัสสะ” พระพุทธเจ้าตรัสถึงสัญญา สังขาร และวิญญาณในทำนองเดียวกัน นอกจากนี้ในการอธิบายเรื่องเหตุปัจจัยแห่งชั้น ๕ ของพระพุทธองค์ยังให้ความสำคัญต่อผัสสะ เช่น ในปุณณมสูตร^{๑๐๐} ที่ตรัสไว้ว่า ผัสสะเป็นเหตุปัจจัยทำให้เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้นปรากฏ และที่กล่าวไว้โดยอ้อม

^{๙๖} ที่.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๐-๔๐๑/๒๖๓-๒๖๕, ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐-๔๐๑/๓๒๙-๓๓๔, ที่.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗-๓๑๘, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๙๒-๑๙๔/๒๓๕-๒๓๖, ๑๙๙/๒๓๘-๒๓๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๒-๑๙๔/๒๙๓-๒๙๔, ๑๙๙/๒๙๙, ส.ช. (บาลี) ๑๗/๓๑๔-๓๑๘/๑๙๒-๑๙๓, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑๔-๓๑๘/๓๒๙-๓๓๒, ช.ป. (บาลี) ๓๑/๓๔/๔๑, ช.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๕๔, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๓/๑๓๙, ๑๒๙/๑๔๕, ๗๘๖/๒๑๓, ๗๘๘/ ๒๑๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๓/๑๘๙, ๑๒๙/๑๘๘, ๗๘๖/๒๒๕, ๗๘๘/ ๒๒๗, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๐๓-๒๐๔/๑๒๐-๑๒๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓-๒๐๔/๑๖๗-๑๗๑.

^{๙๗} อายตนะในที่นี้หมายถึง อายตนะภายใน ๖ ประกอบด้วย จักขวยตนะ โสตตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ ดูรายละเอียดใน ที่.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓ /๓๑๕-๓๑๖.

^{๙๘} อารมณในที่นี้หมายถึง อาตนะภายนอก ๖ ประกอบด้วย รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสอายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมอายตนะ ดูรายละเอียดใน ที่.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.

^{๙๙} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๕๖/๔๘-๕๐, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๑-๘๖.

^{๑๐๐} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๘๒/๘๒, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๗.

ว่า นามรูปเป็นเหตุปัจจัยทำให้วิญญาณชั้นปรากฏ ซึ่งนามรูปนี้ หมายถึง เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และรูปชั้น โดยที่ผัสสะเป็นส่วนหนึ่งในสังขารชั้น

จากข้อความนี้ทำให้ทราบว่า ผัสสะเป็นปัจจัยที่ทำให้นามชั้นปรากฏชัด ซึ่งการพิจารณาในลักษณะนี้บุคคลทั่วไปสามารถสังเกตได้ และเหมาะสมสำหรับเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา

รูปแบบการให้ความหมายแห่งชั้น ๕^{๑๐๑} แบบเช่นที่ปรากฏในชั้นสูตรที่ว่า^{๑๐๒} “ชั้น ๕ ประการ อะไรบ้าง ได้แก่ รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตามนี้ เรียกว่า รูปชั้น” และกล่าวถึง เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณในทำนองเดียวกัน และในชั้นวิมังก์ สุตตันตภาชนีย์ ปรากฏข้อความว่า^{๑๐๓} “ชั้น ๕ คือรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น” และกล่าวถึง รูปชั้นว่า “รูปร่างใดอย่างหนึ่ง คือรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรมาร รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้เรียกว่ารูปชั้น” และขยายความรูปแต่ละประเภทข้างต้นอย่างละเอียด จากนั้นกล่าวถึงเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณในทำนองเดียวกัน

จากข้อความนี้ผู้วิจัยเห็นว่า สรรพสิ่งที่ปรากฏในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายใน และภายนอกผู้สังเกต ที่มีความหยาบหรือละเอียด น่าเกลียดหรืองดงาม ซึ่งปรากฏอยู่ใกล้หรือไกล ล้วนสามารถจัดอยู่ในชั้น ๕ ได้ ดังนั้น แนวคิดชั้น ๕ จึงเป็นคำตอบโลกและชีวิต

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนด “รูป-นาม” ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการกำหนดชั้น ๕ ที่แท้เป็นการกำหนดเอารูปนามเท่านั้น จะแตกต่างกันก็โดยพยัญชนะ แต่โดยเนื้อหาแล้ว เป็นการกำหนดเพื่อดับทุกข์ มีวิมุตติรส รสคือความหลุดพ้นเป็นอันเดียวกัน ได้แก่ การเข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เป็นบรมสุขโดยถ่องแท้ และการกำหนดรูปนาม กับชั้น ๕ อันเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องให้สัมพันธ์กัน

๒.๖ หลักกำหนด “รูป-นาม” ในการปฏิบัติวิปัสสนา

๑) กำหนดโดยเป็นสภาวะธรรม

ทีฆนิกาย มหาวรรค ให้ความหมายการกำหนดชั้น ๕ ว่า เป็นเพียงสภาวะธรรมเท่านั้น เช่น รูปเป็นต้น มีความเกิดดับอย่างนี้ มีสติระลึกรู้ ไม่อาศัยตัณหาทิฐิ เข้าไปยึดถืออะไรๆ ในโลก พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อย่างนี้^{๑๐๔}

^{๑๐๑} เช่น ม.อ. (บาลี) ๑๔/๘๖/๖๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘, ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๒/๘๒, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๖.

^{๑๐๒} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๔๘/๓๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖-๖๗.

^{๑๐๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑-๓๑/๑-๑๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑-๓๑/๑-๑๖.

^{๑๐๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๔.

๒) กำหนดโดยเป็นของเสื่อม

สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ให้ความหมายการกำหนดชั้น ๕ ว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา สมดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สังขารทั้งหลาย^{๑๐๕} มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงทำหน้าที่ให้สมบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๑๐๖}

๓) กำหนดรู้ตามสภาวะธรรมแบบนักปฏิบัติ^{๑๐๗}

นักปฏิบัติเป็นผู้รู้ตาม ชั้น ๕ ตามสมควร ดังนี้ คือ รูปชั้น ย่อมปรากฏในขณะรู้เห็น ความใสในการเห็นรูป หรือรูปารมณ เวทนาชั้น ย่อมปรากฏในขณะดีใจ เสียใจ หรือวางเฉยในการเห็นสัญญาชั้น ย่อมปรากฏในขณะหมายรู้สิ่งที่เห็น สังขารชั้น ย่อมปรากฏในขณะต่างๆ เช่น โลภะ ปรากฏในขณะยินดีพอใจ เป็นต้น วิญญาณชั้น ย่อมปรากฏในขณะที่มีการเห็นเป็นประธานนัก ปฏิบัติ ผู้รู้รู้อย่างนี้ ย่อมสำคัญว่า มีเพียงรูป เวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม หมายความว่า ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงตามสภาวะ เช่น สภาวะนี้คือรูป แปรปรวน รูปก็มีเพียงแค่นั้น ไม่มีรูปอื่นยิ่งไปกว่านี้ แม้ใน เวทนา สัญญา เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน ในแนวปฏิบัติ ในขณะที่พิจารณาว่า เห็นหนอๆ หรือได้ยินหนอๆ เป็นต้น^{๑๐๘}

๔) กำหนดตามหลักปริยญา ๓

การกำหนดชั้น ๕ ตามหลักปริยญา มีนัยดังนี้ คือ

๑. กำหนดรู้ขั้นรู้จัก (ญาคปริยญา) เช่น รูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้เป็นต้น
๒. กำหนดรู้ขั้นพิจารณา (ติริณปริยญา) เช่น รูปเป็นต้น เกิดเพราะตัณหาเป็นต้น
๓. กำหนดรู้ขั้นละ (ปหานปริยญา) เช่น รูปเป็นต้น พังละ คลายให้สิ้นไปเป็นต้น

๕) กำหนดตามญาณ ๑๖

กำหนดชั้น ๕ หรือรูปนาม เริ่มตั้งแต่นามรูปปัจเจกญาณ ว่าอย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป จนกระทั่งรู้ละเอียด ประณีต เข้าถึงโคตรภูญาณ คืออยู่ระหว่างขั้นปุณณากับอริยชน พ้นจากนั้นไปแล้ว เป็นมัคคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ ตามลำดับกัน เป็นพระอริยบุคคลตามลำดับชั้น

^{๑๐๕} สังขารทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึง ชั้น ๕ เพราะปรากฏการที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน.

^{๑๐๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๕๒๕๙.

^{๑๐๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสาราภังค์ แปล, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซี เอ โอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

^{๑๐๘} พรรณราย รัตนไพฑูรย์, การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ศึกษาแนวทางการสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

ในที่สุดสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้สิ้นเชิง อีกนัยหนึ่ง วิธีการกำหนดชั้น ๕ ให้กำหนดกำจัดฉันทราคะ ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร และในวิญญาณ^{๑๐๙} ๑๔๘

ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี พระองค์ ตรัสสอนลักษณะชั้น ๕ แก่พระปัญจวัคคีย์โดยให้กำหนดรู้เห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ โดยเป็นอนัตตา ก็เพราะรูปเป็นต้นเป็นอนัตตา บุคคลจึงไม่สามารถบังคับบัญชารูปเป็นต้นได้ ว่า จงเป็นอย่างนี้ แต่อย่าเป็นอย่างนั้น^{๑๑๐} มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกมีวิธีการสอนที่เป็นไปในสาวก โดยส่วนมากโดยนัยนี้ว่า

รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็น ทุกข์ เป็นอนัตตา สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๑๑}

มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก พระผู้มีพระภาคตรัสให้มองเห็น คุณ โทษ และการสลัดออกจาก อุปาทานชั้นว่า “ภิกษุ สภาพที่สุขโสมนสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละ ฉันทราคะในรูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป เป็นต้น”^{๑๑๒}

สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๑๑๓}

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาแบบกำหนดรูปนามตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการกำหนด กำหนดชั้น ๕ ก็ดี กำหนดอายตนะ ๖ ก็ดี กำหนดปฏิจจสมุปบาทก็ดี เป็นการกำหนดเอาเพื่อให้เห็นสภาวะ ของสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น (ผัสสะ) ทางทวารทั้ง ๕ โดยความเป็นรูปนาม และเป็นการกำหนดเพื่อดับทุกข์ ทั้งปวงอันมีวิมุตติรส คือ ความหลุดพ้นเป็นอันเดียวกัน ได้แก่ เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เป็น บรมสุขโดยถ่องแท้ และการกำหนดรูปนาม (ชั้น ๕) ก็นับเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาต้องให้มีความสัมพันธ์กันในการกำหนด

^{๑๐๙} ส. ข. (ไทย) ๑๗/ ๒/๘.

^{๑๑๐} ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๔๔.

^{๑๑๑} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๓๘.

^{๑๑๒} ม. จ. ๑๔/๘๘/๑๐๐.

^{๑๑๓} ส. ข. ๑๗/๒/๒๗.

จากการศึกษาพบว่า การกำหนดรู้รูปนามด้วยสามารถแห่งลักขณาทิจตุกะ แม้จะรู้ไม่ครบหมดทั้ง ๔ ประการก็ตามเพียงแต่รู้อย่างใดใน ๔ ประการนั้นอย่างเดียวยังได้ชื่อว่ารู้แล้ว แต่ว่าในลักขณาทิจตุกะ ปัจจุบันฐาน คือ อาการปรากฏ หรือผลปรากฏ เป็นการที่สำคัญกว่า จึงเป็นประการที่ควรจักต้องรู้โดยแท้ ก่อนอื่นต้องทำความเข้าใจไว้อย่างชัดเจนก่อนว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา นั้นต้องมีปรมัตถอารมณ์ เป็นตัวกรรมฐาน โดยมีอารมณ์เป็นบัญญัติ หรือ เอาบัญญัติมาเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา แล้วพิจารณากำหนดโดยความเป็นปรมัตถอารมณ์ในขั้นทั้ง ๕ ได้แก่ รูปขั้นชัณห์ เวทนาขั้นชัณห์ สัญญาขั้นชัณห์ สังขารขั้นชัณห์ วิญญาณขั้นชัณห์ ขั้น ๕ เมื่อสงเคราะห์โดยความเป็นปรมัตถอารมณ์แล้ว คือ รูป นาม ซึ่งเป็นอาการของสภาวะธรรม ดังนั้น รูปธรรม นามธรรม จึงควรที่จะต้องพิจารณาให้เห็นแจ้ง คือ เห็นรูปนาม ซึ่งการที่จะให้เห็นแจ้งใน รูปนาม ต้องดำเนินการตามนัยแห่งสติปัฏฐาน วิธีเดียวเท่านั้นจะดำเนินการอย่างอื่นใดให้ปรากฏ รูปนาม ตามสภาพแห่งความเป็นจริงนั้นไม่มี ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำรายละเอียดของวิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบกำหนดรูปนามมากล่าวในบทต่อไป

๒.๗ สรุป

จากการศึกษาเรื่องหลัก “รูป-นาม” ที่ปรากฏในพระพุทธศาสนานั้น ทำให้เข้าใจได้ว่าชีวิตและสรรพสิ่งใดๆ ในทัศนะของพุทธศาสนา ล้วนประกอบด้วยสิ่งที่เรียกว่า ชัณห์ ๕ ซึ่งกล่าวโดยสรุปได้แก่เรื่องของสิ่งที่ป็นรูปธรรม และสิ่งที่ป็นนามธรรม หรือที่เข้าใจกันง่ายๆ ว่า กายกับจิต ส่วนประกอบเหล่านี้เอง แต่ละอย่างก็มีเหตุปัจจัยอันเป็นที่มาของมันอีกทีหนึ่ง ชีวิตจึงเป็นกระบวนการที่ส่วนต่างๆ มาสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกัน ถ้าส่วนใดส่วนหนึ่งที่มาประกอบกันเข้านั้นหายไป สิ่งที่ต้องอาศัยส่วนเหล่านั้นเป็นอยู่ก็หายไปด้วย ซึ่งในภาษาทางพุทธศาสนา คือ “ดับไป” ชีวิตและความตายก็เป็นเช่นนั้น จะสังเกตว่า ในส่วนประกอบทั้ง ๕ ที่กล่าวข้างต้นนั้น ส่วนที่เป็นรูปธรรมหรือกายภาพ มีอยู่เฉพาะในขั้น ๕ ข้อที่ ๑ คือ รูป เพียงข้อเดียวเท่านั้น ที่เหลืออีก ๔ ข้อ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้น เป็นส่วนที่เราอาจนิยามว่าเป็นนามธรรม ซึ่งส่วนประกอบแต่ละส่วนก็มีส่วนประกอบย่อยของมันอีกเป็นจำนวนมากบ้างน้อยบ้างตามลักษณะของขั้นชัณห์ข้อนั้นๆ ตัวอย่างเช่น รูป หรือส่วนประกอบที่จัดว่าเป็นส่วนกายภาพนั้น มีส่วนประกอบย่อยลงไปอีกถึง ๒๘ อย่าง ในจำนวนนี้ ส่วนประกอบที่เราคุ้นเคยกันโดยมากคือ เรื่องของธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “มหาภูตรูป” ซึ่งผู้วิจัยได้นำมากล่าวในที่นี้ เพราะเห็นว่าเป็นรายละเอียดที่จำเป็นต่อการปฏิบัติกรรมฐานแบบกำหนด “รูป-นาม”

ชีวิตที่ประกอบด้วยขั้น ๕ นี้ เป็นชีวิตในระดับที่คนทั่วไปมักไม่ได้สังเกตเห็นหรือไม่ได้ตระหนัก เพราะการดำเนินไปและการทำหน้าที่ของส่วนประกอบแต่ละส่วน เป็นกระบวนการที่ละเอียดอ่อน สังเกตรู้ได้ยาก แม้การทำหน้าที่ของส่วนที่เป็นรูปธรรม เช่น การทำงานของอวัยวะภายในบางส่วน เราแทบไม่สามารถสังเกตได้เลย เพราะทุกอย่างดำเนินไปอย่างเป็นธรรมชาติ ต่อเมื่อ

เกิดปัญหาขึ้นกับอวัยวะส่วนนั้นๆ เราจึงจะสามารถสังเกตได้ หรือใส่ใจอยากจะรู้ ไม่ต้องพูดถึงการทำหน้าที่ของส่วนที่เป็นนามธรรมก็ได้

อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปเราไม่ได้เข้าใจหรือมองเห็นชีวิตในความหมายที่ว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่จากการประกอบกันเข้าของส่วนต่างๆ ดังกล่าวมานี้แต่เข้าใจหรือมองเห็นชีวิตเฉพาะในความหมายด้านปฏิบัติมากกว่า คือ ส่วนใหญ่เรารู้ชีวิตหรือตระหนักในการมีอยู่ของชีวิต เมื่อได้สัมผัสกับโลกภายนอกมากกว่า ชีวิตของคนเราสัมพันธ์กับโลกภายนอกโดยผ่านระบบ ๒ ระบบ คือ ระบบที่เป็นประตูแห่งการรับรู้ และ ระบบที่เป็นประตูแห่งการแสดงออก

ระบบแรก คือระบบการรับรู้ ซึ่งประกอบด้วยช่องทางการรับรู้ ๖ ช่องทาง ที่เรียกว่า “ทวารทั้งหก” คือ ตา เป็นช่องสำหรับรับรู้รูปหรือสี และทรวดทรงของวัตถุสิ่งของต่างๆ หู รับรู้เสียง จมูก รับรู้กลิ่น ลิ้น รับรู้รส กาย รับรู้การสัมผัส และ ใจ รับรู้อารมณ์ต่างๆ ช่องทางทั้งหกนี้ พุทธศาสนาเรียกว่า “อายตนะ” แปลว่า “ช่องทางเชื่อมต่อให้เกิดความรู้หรือการรับรู้” ส่วนระบบที่สองนั้น เป็นระบบการแสดงออก ซึ่งประกอบด้วยช่องทางหลัก ๓ ช่องทาง คือกาย วาจา และ ใจ เป็นรูปแบบของการแสดงออกที่เราคุ้นเคยกันดีโดยผ่านช่องทางทั้งสามนี้ คือ การทำ การพูด และการคิด นั่นเอง